Проф. Є. Тимченко

УКРАЇНСЬКА
ГРАМАТИКА

для III і IV кляси шкіл середніх.

Проф. Є. Тимченко.

УКРАЇНСЬКА ГРАМАТИКА

(для III і IV кляси шкіл середніх).

Видавниче Товариство
„КРИНИЦЯ"
у Києві.

КИЇВ.
Друкарня Т-ва „КРИНИЦЯ", Хрещатик 42
1918

Вступ.

1. Мова і письмо. Мова є певна лічба сполучених звуків, що мають значіння. Ті звуки, дійшовши до слуху инших людей, дають їм можність знати, як той, що говорить, чується, і що він мислить. Мов на світі дуже багато, бо ріжні народи не з однаковими ґрупами звуків зязують те саме значіння. Так ми кажемо **м а т и**, французи—mère, німці—Muter і т. д. Скільки таких ріжниць, стільки й мов. Найбільшу частину тих мов, що є, чуємо з уст і значить приймаємо нашим слухом, і дуже мало з них пишеться, і значить приймається нашим зором. Але що більше нарід виростає на розумі, то більше він чує потребу на писану мову. Ото ж усі освічені народи через довгий час, потроху і з великими труднощами виробили кожний для себе кільканацять знаків, що на папері правлять за звукові відповідники їх мови. Але мовою є тільки звуки, а не знаки. Знаки то тільки штучний спосіб, більш або менш докладний, показати мову на очі. Значить перед усім маємо ми гадку; ту гадку привязуємо до певних звуків і подаємо до відома тому, хто нас чує і привязує до тих саме звуків те саме, що й ми, значіння; потім того звуки нашої мови ми привязуємо до певних знаків, що пишемо на папері або на чимось иншім, щоб зберегти наші думки на довше і дати їх до відома тим, хто нас не може чути.

2. Звуки і літери. Кожна мова освіченого народу пережила в устах сотки і тисячі років перш як її написано або надруковано. Так було і з нашою мовою, а багато мов було і є, що родиться, живе і вмирає, не лишаючи й сліду свого на письмі. Найдрібніші часточки усної мови звуться **з в у к а м и**, а найдрібніші часточки писаної мови звуться **л і т е р а м и**.

3. Українська мова. Українська мова, то мова українського народу. Український нарід належить до словянського племя, і замешкує він густо широкий простір земель від Карпат до Дону й Кавказу, з заходу на схід, і від р. Припяти та Десни до Чорного моря, з півночі на південь, і розпорошений ще він по чужих землях, як от в Сібіру, в Америці й инде. До трицять пять міліонів люду говорить нашою мовою, і має вона до сто тисяч слів.

4. Граматика української мови. Кожна мова росте, развивається, а значить і відміняється, наче дерево. Вона, в міру того як виростає, де далі більше вбивається в силу, кидає старі слова, що віджилися і витворює нові, як дерево, що губить старе листя і вбирається в нове з кожним новим паростком. Але ми не будемо тепер розповідати про те, як росла наша мова, а поглянемо на неї, як вона тепер є. Дослідження того, як росла і розвивалася мова зветься історією мови, а опис того, як вона тепер є, себ-то опис її природи, будови й укладу зветься її граматикою.

5. Поділ граматики. Граматика достежує і роздивляється як в що-найменших часточках мови, так доходить і найскладнішого її устрою. Найменша частка усної мови звук, а писаної літера. Із звуків складається усне слово, а з літер писане. З слів ми творимо речення, що теж або говоримо, або пишемо.

З огляду на названі три одиниці мови: звук, слово і речення, ми ділимо граматику на три відділи: на граматику звуків, що зветься фонетикою, на граматику слова, що зветься морфольоґією, і на граматику речення, що зветься синтаксою. Правила, що треба їх пильнувати, коли ми віддаємо на письмі звуки, слова і речення, становлять граматику письма, що зветься ортоґрафією. До того ще є граматика музикальної сторони мови; її звуть прозодією.

а). Назва фонетика пішла від грецького слова фоне́ (φωνή), що значить „звук“.

б). Назва морфольоґія походить з двох грецьких слів: морфе (μορφή), що значить „форма, подоба, вигляд“, і льоґос (λόγος), що значить „наука“, а разом значить „наука про будову слів і про їх форми“.

в). Назва синтакса походить з двох грецьких слів: сюн (σύν) „з“ і таксіс (τάξις) „порядок, ряд“, і значить

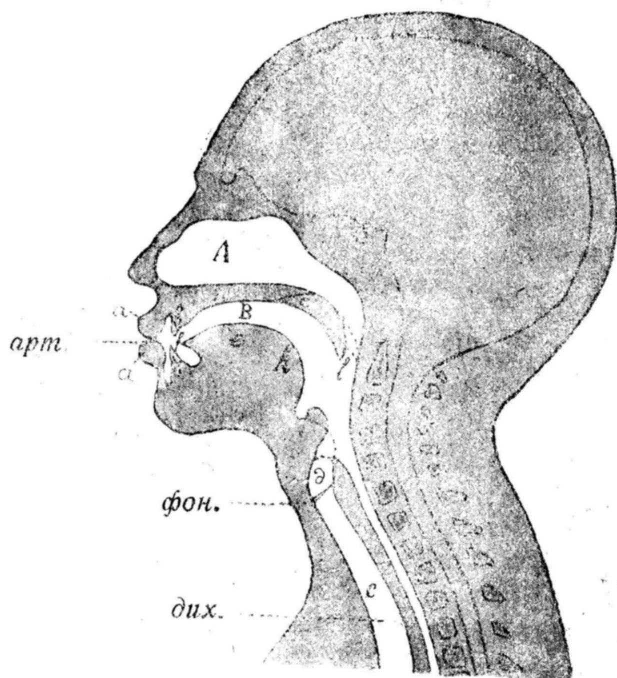
наука про те, як порядкуються слова в реченні, по нашому складня.

г). Назва прозодія походить з двох грецьких слів: прос (πρός) „до“ і оде́ (ᾠδή) „спів, пісня“, і значить воно міра віршу.

Назва ортоґрафія походить з двох грецьких слів: ортос (ὀρθός) „правий“ і ґрафе́ (γραφή) „писання“, разом значить правопис.

Про звуки.

6. **Орґани мовні.** Орґани мовні складаються:

а) з легенів і дишнику,

б) з гортанки з голосницею,

в) з простору носового і усного і з орґанів в уснім просторі: твердого і мякого піднебіння, зубів, язика і губ. Язик, губи і мяке піднебіння — части рухомі, а зуби і тверде піднебіння — нерухомі.

Щоб добре зрозуміти, як творяться звуки треба привитися до рисунку орґанів мовних, що ми тут подаємо.

A. Носовий простір (носовий голосник).

B. ротовий простір (витворець ріжниці в звуках і ротовий голосник).

C. Дишник.

a. Губи

b. Зуби

c. Мяке піднебіння.
d. Голосниця (витворець звуку).
e. Язик
f. Кінчик язика
h. Задня частина язика
k. Тверде піднебіння
l. Язичок на мякім піднебінні

7. Творення звуків. Повітря з легенів переходить крізь голосову щілину, чи голосницю (d), голосниця твориться двома мязами, що звуться голосовими струнами. Голосниця розтулюється, коли голосові струни розходяться, і стулюється, коли вони сходяться. Через те отвір голосниці буває то ширший, то вужчий. Коли отвір широко розтулений, то повітря переходить вільно, і голосові струни не бринять, цеб-то не видають голосу, коли ж голосові струни більш або менш стулені, то повітря протискуючись вправляє їх в дзвінке дрижання, і вони тоді видають голос. Творення звука органами мовними зветься фонацією. Струм повітря з голосниці може піти або в носовий простір, або в ротовий. Щоб повітря не попало в носовий простір, його затуляє язичок l. Носовий простір звука не творить, а служить йому тільки голосником.

Ротовий простір може прибирати ріжної форми: він може подовжуватись губами, звужуватись і навіть замикатись рухом язика і губ. Він разом служить і голосником звука і надає ріжниці самим звукам. Рух спіднього щелепу, губ, язика і язичка на мякому піднебінні, потрібний, щоб утворити ріжні звуки, зветься артикуляцією.

Ні одного звука не можна видати без видиху повітря і без артикуляції. Голосові струни при одних звуках можуть дрижати, при других ні, так само і носовий голосник може бути затуленим або відтуленим.

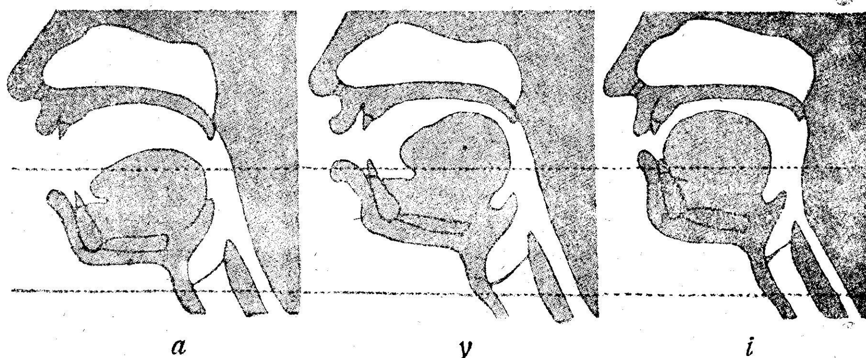
8. Поділ звуків. Звуки нашої мови діляться на дві громаді: на голосові і шелестові. Голосовий звук матимемо тоді, коли ротовий простір о стільки відчинений, що видиховий струмінь виходить без перешкоди. Залежно від форми ротового простору дістанемо ріжних звуків *а* або *е*, *і* або *у*.

Вимовляючи *а* ми маємо рота найширше розтуленого і спідній щелеп в найнижчому положенні, язик майже не відмінює свого звичайного положення.

При *у* найбільше підноситься задня частина язика проти мякого піднебіння, а при вимові *і* найбільше підноситься передня частина язика проти твердого піднебіння так що вимовляючи ці два звуки маємо спідній щелеп в найвищому для голосових звуків положенні.

При *о* маємо задню частину язика в трохи нижчому положенні, як при *у*, а вимовляючи *е* передню частину язика в трохи нижчому як при *і*. При вимові *и* маємо положення язика трохи вище як при *е* і нижче як при *і*. До того ще вимовляючи *о* і *у* маємо губи лійкувато заокруглені і випяті вперед, а вимовляючи *е* і *і* щілинкувато розтягнені.

Даємо рисунок ріжних положень спідного щелепу, язика і губ при вимовлянні звуків *а*, *у*, *і*.

а *у* *і*

Усі голосові звуки нашої мови по більшому або меншому розтуленню рота, себ-то по вищому або нижчому положенню спідного щелепу, і з огляду на те, яка частина язика наближується до піднебіння твердого або мякого можемо уложити в такім порядку:

у			*і*
			и
	о	*е*	
	а		

9. Шелестові звуки. Коли ротовий простір так звужений, що струмінь повітря переходячи його має ріжні перешкоди, то замість голосу ми чуємо ріжні шелести. Цею перешкодою може бути або вузька щілина для проходу повітря, як напр. при вимові *с*, *х*, або цілковите затулення проходу, як при вимові *т*, *к*, *д*, *ґ*. Уважаючи на ці два способи артикуляції ми можемо всі шелестові звуки поділити на дві громаді: на п р о т и с н е н і, що при їх витворі голосовий провід трохи відтулений, і повітря творить невривний струмінь; і на з а м и к а н і, що при їх витворі голосовий провід на хвильку цілком затулюється (замикається), щоб зараз розімкнутись випускаючи вибухом зібране повітря. Замикані по їх вражінью на наш слух ще звуться р а п т о в и м и, а греки їх звали н і м и м и, часом ще їх звуть в и б у х о в и м и або п р о р и в н и м и, а протиснені по їх вражінню на наш слух звуться п р о т я ж н и м и.

Замикані: *п б м* ; *т* ; *д* ; *н*; *к ґ*
Протиснені: *ф в* ; *с ш з ж* ; *р л*; *й*; *х г*

Звуки *ц* (*т*+*с*) *дз* (*д*+*з*) *ч* (*т*+*ш*) *дж* (*д*+*ж*) називаються н а п і в з а м и к а н и м и, бо при їх вимовлянні злилися в одно дві артикуляції, одна що для замиканих, а друга що для протиснених.

З огляду на те, чи дрижать голосові струни, як ми вимовляємо шелестові звуки, чи не дрижать, себ-то з огляду на їх ф о н а ц і ю шелестові звуки можемо поділити на г о л о с н і й б е з г о л о с н і.

Голосні: *б в д з ж дз дж ґ г*

Безголосні: *п ф т с ш ц ч к х*

Значить голосний звук і йому відповідний безголосний артикулюються цілком однаково, тільки при першому голосові струни дрижать, а при другому ні.

Звуки *р л м н* бувають тільки голосні, себ-то не мають собі відповідних безголосних.

Коли при артикуляції звуків *б* або *д* мяке піднебіння опуститься і затулить для повітря ротовий простір і відтулить носовий, то замість *б* ми почуємо *м*, а замість *д* почуємо *н*.

Звуки *м* і *н*, що вимовляються за поміччю носового простору (носового голосника) звуться **носовими**.

По місцю артикуляції, цеб-то по тому, яка частина язика, задня, середня чи передня наближується до піднебіння або притуляється до його, ми шелестові звуки ділимо на:

	безголосні	голосні
Задньо-язикові або веляряі	*к х*	*г ґ*
Середньо-язикові або піднебінні	*ш ч*	*ж дж й*
Передньо-язикові або зубні	*т с ц*	*д з дз р л н*.

До середньо-язикових належать також звуки *ть*, *дь*, *сь*, *зь*, *ць*, *дзь*, *нь*, *ль*, *рь*, що звуть їх звичайно **мякими**.

Звуки, що творяться, коли ми наближуємо одну губу до другої, або спідню губу до горішніх зубів звуться *губними*—безголосні *п*, *ф*, голосні *б*, *в*, *м*.

10. Склади. По вимові, цеб-то скільки звуків за одним духом ми можемо вимовити, слова розкладаються на склади. Число складів в слові лічиться числом голосових звуків. Так слова бувають односкладові, двускладові, трискладові і більше, напр.: на, лев, кінь, сон—односкладові; во-да, кри-ця, бер-ло—двоскладові; де-ре-во, пер-ли-на, кри-ни-ця—трискладові; по-пе-ре-но-шу-за-ти—семискладове.

Склади, що кінчаться на голосовий звук, звуться **відкритими**, напр.: тво-я, се-стра, не-бо, а що на шелестовий, то **закритими** (замкненими), напр.: на́-*рід*, *вій*-на́, *во́в*-на.

11. Наголос. Наголосом зветься зміцнення або піднесення голосу на якому-небудь складі в слові, цеб-то виразніше або голосніше його вимовляння проти инших. Наголос може бути **нерухомий**, коли він у всіх формах слова лишається на тому самому складі, і **рухомий**, коли в ріжних формах того самого слова з одного складу переходить на другий. Напр., в слові *ко́ник*, *ко́ника*, *ко́никові*, *ко́ником*, *ко́ники*, *ко́иків* і т. д. наголос нерухомий, а в слові *кни̏жка*, *кни́жки*, *кни́жку*, *книжкй*, *книжо́к*, *книжка̀м* і т. д. наголос рухомий.

Звичайно наголос в слові буває оден, але коли слово зложене з двох слів, то воно має і два наголоси, напр. чо́рно-о́кий, рі́вно-вага. Другий наголос вимовляється з більшим притиском, через те і зветься **головним**, а перший—**побічним**, або **приголоском**.

12. Уподібнення звуків. Коли два звуки ріжної фонації або артикуляції стають сусідами, то вони звичайно робляться до себе подібними або в фонації або в артикуляції, або в тому і другому разом. Так, наприклад, коли оден звук голосний, цеб-то коли він вимовляється, і голосові струни дрижать, а другий безголосний, цеб-то коли він вимовляється, і голосові струни не дрижать, то значить фонація цих звуків не однакова. Коли ми вимовляємо звуки ріжної фонації оден по одному, то або голосний губить свій голос, або безголосний стає голосним. Так, в українській мові завжди безголосний перед голосним стає голосним, і значно рідше голосний перед безголосним губить свій голос. Так, напр., замість *велик-день, ніс би, пік би* вимовляють: *велиґ-день, ніз би, піґ би,* або перед безголосним замість *нігті* (*ніготь*), *мигтіти* (*мигоче*), *легкий* (*легенький*), *дхнути* (*дихати*) чуємо *ніхті, михтіти, лехкий, тхнути.*

Так само і в артикуляції: передньо-язиковий (твердий) перед середньо-язиковим стає середньо-язиковим (мяким), напр.: *галка* але *гальці,* або теж зубний перед піднебінним переходить в піднебінний: так замість сказати *ніжці, тітчин, здаеться,* вимовляємо *нізьці, тіччин, здаеця* (*ть*+*ся*=*ць*).

Коли ми вимовляємо не *нізьці,* а *ніськці,* то тут ми маємо подвійне уподібнення, і артикуляції (*ніжка—нізьці*) і фонації (*нізьці—ніськці*).

Літери.

13. Літери, то—умовні знаки, що ми вживаємо, щоб представляти звуки наочно, на письмі. Літери постали з рисунків, що потроху перетворились на прості знаки. Всі літери разом, що ми вживаємо до писання або друкування, звуться **абеткою.**

Слово **абетка** постало з назви перших двох літер в нашій мові : *а* , *бе.*

14. Абетка. Абетка, як ми знаємо, є згромадження знаків. Кожне добре уложене згромадження знаків повинно відповідати такій засаді:

На кожен окремий звук повинна бути одна окрема літера.

Значить не повинно:

а) щоб на оден звук було кілька знаків;

б) щоб на оден знак припадало кілька звуків.

В українскій мові 39 звуків, а абетка наша має тільки 33 літері, щоб означити ті звуки:

а, б, в, ґ, г, д, е, є, ж, з, и, й, і, ї, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ю, я, ь.

Значить лічба літер не відповідае лічбі звуків, а власне:

а). *Ь* не визначае жадного звука; він приточуеться до *д, дз, т, з, с, ц, л, н, р,* і показуе, що вони мякі, напр.: *гвіздь, ґудзь, зять, міль, кінь, кобзарь.*

б). Літери *є, ї, ю, я,* заступають або два звуки: *є—йе, ї—йі, ю—йу, я—йа,* напр.: *мое (мойе), мої (мойі), мою (мойу) моя (мойа),* або дві літері: *ье, ьі, ьу, ьа,* напр.: *сінє (синье), сіній (синьй), сіню (синьу), сіня (синьа).*

Літера *щ* теж заступае два звуки *шч*: *щітка (шчітка).*

в) Звуки *дз* і *дж* не мають для себе окремих літер (знаків), і ми їх пишемо кожний двома літерами, напр.: *дзвін, дзеркало, джерело, ходжу.*

Значить оден звук української мови ми значимо або одною літерою (д), або двома (дь, дз, дж) чи трома (дзь), або ж одною літерою два звуки (щ, я, ю, є, ї).

Морфольоґія.

15. Слово. Словом зветься такий звук або таке сполучення звуків, що мае певне значіння, се-б то дае на знак те, що ми собі уявляемо або що ми відчуваемо. Звуки або сполучення звуків, що не мають жадного значіння не є слова.

УВАГА. Слова ріжного значіння, але однакових звуків, звуться рівнозвучними, напр. *мами (мама) і мами (маю) рада (нарада) і рада (ж. р. від рад),* а коли тільки близькі на звуки, то близькозвучними або подібнозвучними, як от *ніс (носа) і ніс (ж. р. несла).* Навпаки слова ріжнозвучні, але одного значіння, звуться рівнозначними, напр.: *клуня і стодоля, гарний і ладний,* а близького чи подібного значіння—

близькозначними або подібнозначними, напр.: *дорога—шлях, джерело—криниця; добрий—гарний; швидко—хутко* і т. ин.

16. Слова змінні і незмінні. Одні слова в нашій мові можуть прибирати ріжної форми, напр.: *рук-а́, рук-и́, руц-і ба́ч-у, ба́ч-иш, ба́ч-ив*; другі мають тільки одну форму, як от: *а ! о ! до, при, вчо́ра, сти́ха* і т. ин. Слова, що їх уживаємо в ріжних формах звуться **змінними**, а ті, що мають тільки одну форму—**незмінними**.

17. Розклад слів на сустави. У змінному слові ми розріжняемо частину **сталу** і **рухому**. Стала частина слова зветься **пень**, а рухома зветься **кінцівкою**. Так, напр., в словах: *біда́к, бідак-а́, бідак-о́ві, бідак-о́м; со́н-ний, со́нн-ого, со́нн-ому; нес-у, нес-е́ш, нес-е́, нес-емо́*—ми маємо рухому частину в першім слові—*а,-еві,-ом*; в другім—*ий,-ого, -ому*; в третім—*у,-еш,-е,-емо*—то кінцівка. В тих саме словах стала частина *бідак-, сонн-, бач*—буде **пень** в кожному з тих слів

В одних словах пень далі розкласти не можна, напр., в слові *двір* або *вод-а*, а в других він надається до розкладу, напр., в слові *бідак*. Частину *бід-* ми подибуемо і в инших словах з тим самим значінням „лихо, горе", напр.: *бід-а, бід-н-ий, бід-ува-ти.* Так само і частину *-ак* подибуемо в багато инших словах з значінням особи чинної, напр.: *спів-ак* (той, хто співає), во як (той, хто воює). З того бачимо, що пень *бідак*—складається з двох суставів: з першого *бід*, що має загальне значіння „лихо, горе", і другого *-ак*, що надає цілому слову значіння особи чинної (той, хто бідує). Перша частина зветься **коренем**, а друга, що по кореневі—**наростком**.

Коли ми візьмемо такі слова як *ви́-нес-ти, за-не́-сти, при-не́с-ти, до-не́с-ти*, то перед коренем *-нес-* бачимо ріжні часточки: *ви-, за-, при-, до-*, що надають слову *нес-ти* ріжних відтінків значіння. Частина слова перед коренем зветься **приростком**.

Приростків в слові може бути кілька, так само і наростків, напр:. *по-на-ви-бир-а-ти, по-по-не-діл-к-ува-ти* (по-

рівняйте: *діл-о, не-діл-я, по-не-діл-ок, по-не-діл-к-ува-ти*), але корінь буває тільки оден.

Слово, що складається з двох пнів, зветься **зложеним** словом, напр.: *біло-зір, чорно-ок-ий, перво-цвіт, гони-вітер.* Супроти зложених слів слова з одним пнем звуться **простими.**

Слова, що складаються з самого кореня, як *суд, двір, рід,* або з кореня і кінцівки, як *мух-а, вод-а, бід-а,* звуться **первісними,** а що мають до того приростки і наростки —**похідними,** як напр.: *за-хід за-хід-н-ий, по-пере-кид-á-ти.*

18. Роди слів. Звичайно всі слова по їх значінню і по ріжницях їх форми поділяються на девять громад: слова змінні: **речівник, приметник, числівник, займенник, дієслово;** слова незмінні: **прислівник, злучник, прийменник, межислівце.**

1. Речівник, чи **іменння річеве,** є назвою істоти річи, чинности, стану або прикмети, напр.: *людина, звір рослина, вода, гуляння, спання, краса.*

Кожен речівник має певний **рід,** чи то **муже ський,** чи **жіночий,** чи **ніякий,** напр.: *ліс* (м. р.), *вода* (ж. р.), *озеро* (н. р.); має дві лічбі: **однину** і **множину,** уважаючи на те, чи за одну річ ми говоримо, чи за кілька, напр.: *ліс*—однина, *ліси*—множина. В давній мові ще була **двоїста лічба,** чи **двійня,** її вживано тоді, як мова заходила за дві річи. Двійні тепер уживають тільки тоді, як речівники жін. і ніякого роду стоять при словах *дві, три, чотирі,* напр.: *дві хаті, дві відрі, три козі, три озері, чотирі верстві, чотирі вікні.*

Речівники мають також сім форм кінцівок в однині і множині. Ті кінцівки звуться **відмінками.**

Відмінок перший, чи **іменовий,** на питання: хто? або що?—хáта, хатú.

Відмінок другий, чи **родовий,** на питання: кого? або чого?—хáти, хат.

Відмінок третій, чи **датний,** на питання: кому? або чому?—хáті, хатáм.

Відмінок четвертий, чи причинóвий, на питання: кого? або що?—хáту, хáти.

Відмінок пятий, чи зóвний, форма, якою ми звемо кого або що:— хато! хати!

Відмінок шостий, чи орудний, на питання: з ким? або чим?—хáтою, хатáми.

Відмінок сьомий, чи місцевий, на питання: на (в, при) кім? або чім?—на хáті, на хатáх.

Відміна слів по відмінках зветься схилянням слів.

Потім того речівники ще мають форми згрубілі і здрібнілі, з уваги на те, як ми собі уявляємо предмети, чи грубшими, чи дрібнішими, як звичайно, напр.: *дід* має згрубілі форми: *дідúще, дідугáн*, а здрібнілі—*дідóк, дідóчок.*

2. Прикметник, чи ймення прикметне є слово, що кладеться при назві (при речівникові) на означення її прикмети, напр.: *добра людина, дúкий звір, холóдна водá, весéле гуляння, дóвге спання, надзвичáйна краса, надвірній собáка, додíльна сорóчка, бáтьків хутір, мáмина хустка.*

Прикметники не мають свого роду, а приймають родову прикмету того речівника, при якім стоять, напр.: *дóбрий чоловíк, дóбра жінка, дóбре дитя.*

Прикметники, так само як і речівники, мають форми згрубілі і здрібнілі, напр.: *великий* має згрубілі форми: *величéзний, величéнний, великóнний*, а здрібнілу—*величéнький*; *малúй* має здрібнілі форми: *малéнький, манéнький, малюський, малéній, малéнечкий, малéсенький, малісінький, малюсенький, малюсюсенький, малюсюнечкий, малюсюпенький, мацюпенький, мацюпесенький, мацюпéнесенький, мацюпéнічкий, мацюпéсенічкий, мацюпусенький,* і т. ин.

Опріч того прикметники, що показують таку прикмету, що її можна уявити більшою або меншою, мають форми міри якости, що зветься її ступнями.

Перший ступінь, то звичайна форма прикметника, напр.: *велúкий, дóбрий, тúхий, висóкий.*

Другий ступінь, є така форма прикметника, що показує вищу або нижчу міру прикмети, напр.: *більший, добріший, тúхший, вúщий.*

Твориться другий ступінь за поміччу наростків: *-i ш-*, *-ш-*, -ч-:

а) *-i ш-и й: веселий—весел-іш-ий, голо́дн-ий—голодн-іш-ий, про́ст-ий—прост-іш-ий,* але від—*товст-ий—то́вший.*

б) *-ш-и й* прилучається до коренів на *к, г, х, п*, б, *в, ль*, напр.: *до́вг-ий—до́в-ш-ий* (з *довг-ш-ий*), *дорог-ий—доро́г-ш-ий доро́ж-ч-ий, тих-ий—тих-ш-ий, ліп-ш-ий, груб-ий—груб-ш ий, здоро́в-ий — здоро̀в-ш-ий, щаслив-ий — щаслив-ш-ий.*

в) -ч-ий: прилучається до прикметників з наростком *-к-* (*-ок-*, *-ьк-*), наросток той при тім опускається, напр.: *вис о́к-ий —вищий* (виш-ч-ий,) *низький—ниж-ч-ий, глад-к-ий—глад-ч-ий, тон-к-ий—то́нчий,* але від *лег-к-ий—ле́г-ч-ий* і *ле́к-ш-ий,* від *глиб-о́к-ий—глиб-ш-ий, шир-о́к-ий—шир-ш-ий.* Подібно до *рідчий* і *тончий* творять від пнів на *д, т, н,* напр. *молод-ий— молод-ч-ий, багат-ий—багат-ч-ий, поган-ий—поган-ч-ий,* але також *ме́н-ший, поган-ш-ий.* Від *гір-к-ий—гір-ш-ий* і *гірк-іший* з ріжницею в значінні.

Де-які прикметники мають другий ступінь того ж значіння, що й перший, від иншого як вони кореня: *до́брий* (не поганий)—*кращий* або *ліпший,* але *до́брий* (не злий)—*добріший; поганий* (лихий)—*гірший,* але *поганий* (негарний)—*поганіший, малий—ме́нший, великий—більший.*

Третій ступінь є така форма прикметника, що показує найбільшу міру прикмети. Твориться вона від другого ступня за поміччу приростка *най-*, напр.: *най-добріший, най-кращий, най-менший, най-більший* і т. ин. Третій ступінь можна ще зміцнити додавши приросток *що-*або *як-*, напр.: *що-найкращий, як-найкращий, що-найгірший, як-найгірший* і т. ин.

3. Числівник, чи ймення числове є назвою числа, чи лічби, предметів (*пять, де́сять*), або прикметою ряду, в якім вони по собі йдуть (*перший, другий, третій*). Перші звуться головними, другі рядовими. Головні числівники формою почасти речівники (*пять, шість, сім*), почасти прикметники (*один, одна, одно, два, дві, три, чотирі*); рядові -тільки прикметники.

4. **Займенник** є слово, що заступає имення в ріжних його формах, цеб-то речівник (напр.: *я, хто*), прикметник (*мій,-я,-є, ваш,-а,-е*) і числівник (*кільки, котрий*).

По своєму значінню займенники бувають:

а) Особові; вони заступають назву особи: *я*—тої особи, що говорить; *ти*-тої особи, що звернено до неї мову; *ми* і *ви* заступають назви 1-ї і 2-ї особи у множані. Займенником, що заступає третю особу, цеб-то не ту, що говорить і не ту, що звернено до неї мову, а всяку иншу особу або предмет, служить вказівний займенник *він*, *вона*, *воно*, мн. *вони*.

б) Особово-зворотний займенник: *себе*, *ся*, *сь*. Він заступає особу або річ, що на неї звернена її власна чинність, напр.: *я миюся, вона чешеться*, або показує на чинність обопільну кількох осіб, напр.: *він бореться з братом*; або нарешті показує, що чинність обмежується на особу чинну, напр.: *я молюся*, *ти просишся*.

в) Присвойні. Присвойними займенниками звуться прикметники, утворені від особових займенників. Вони заступають присвойні прикметники, цеб-то такі, що показують, до кого належить що.

Для кожної особи є осібна й форма присвойного займенника:

для 1-ї: *мій*, *моя*, *моє*, мн. *мої*.
для 2-ї: *твій*, *твоя*, *твоє*, мн. *твої*.

Щоб виразити належність до кількох осіб:
для 1-ї: *наш*, *наша*, *наше*, мн. *наші*.
для 2-ї: *ваш*, *ваша*, *ваше*, мн. *ваші*.

Для третьої особи однини нема присвойного займенника: його заступає родовий відмінок займенника *він*, *вона*, *воно*, напр.: *його хата*, її *плахта*, але для множини є *їхній*, *їхня*, *їхнє*, що утворено від родового відмінку множини *їх*: *їх брати* і *їхні брати*.

Від особово-зворотного займенника *себе* присвойний, буде: *свій*, *своя*, *своє*, мн. *свої*; він показує, що предмет належить до одної з трох осіб: *я*, *ти*, *він приніс свою книжку*; *ми*, *ви*, *вони принесли свою книжку* або *попринесили свої книжки*.

г) Вказівні. Вказівні займенники вказують на предмет ближчий або дальший: *цей* (*сей*), *ця* (*ся*), *це* (*се*); *той*, *та*, *те*. До них теж належать: *сам*, *самий*, *а*, *е*, *такий*, *а*, *е*.

д) Питайні. Питайні займенники ті, що ними питається за яку особу або річ: *хто*? *що*? *котрий*, *а*, *е*? *який*, *а*, *е*? теж питайно-присвойний: *чий*, *чия*, *чиє*?

Питайні займенники можуть і не виражати питання, а вказувати на предмет, що згадано в другім реченні, і тоді вони звуться стосунковими, напр.: *Хіба ж є пани, яким гроші не милі*. Ном. 1147.

е) Неозначені. Неозначені займенники це ті, що дають загальну ознаку особи, річи або прикмети: *хтось*. *чийсь*, *якийсь*, *аби-який*, *ніхто́*, *нішо́*; *де́-який*, *де́-хто*, *хто-не́будь*, *ні-чий* і ин.

Ці займенники постали з питайних в сполученні з неозначеними частками: -сь, будь-, аби-, де-, не́будь і ин. До неозначених займенників належать також: *жаден* (*нiо́ден*, *ніхто́*), *всякий*, *жо́дний*, *ко́жний*, *уве́сь*, *уся*, *усе́*.

5. Дієслово. Дієсловом зветься таке слово, що виражає чинність або з огляду на особу чинну і показує свій стосунок до теї особи формами особовими, напр.: (*я*) *беру*, (*ти*) *береш*, (*він*) *бере*; формами лічбовими (числовими) однини і множини, напр.: *він бере́*, *вони беруть*; *я брав*, *ми брали*; і формами часовими, напр: *беру*, *брав*, *братиму*, *був брав*. Безоглядна форма дієслова зветься *інфінітивом*, напр.: *брати*, *сидіти*, *молитись*.

Чинність ми можемо уявляти собі як справжню або дійсну, цеб-то що справді була, або є, або буде в певнім часі, напр.: *ходжу*, *ходив*, *ходитиму*, або тільки гаданою, не дійсною, а помисленою, умовною (можливою або неможливою при певних умовах) напр.: *ходив би*, *був би ходив*; або бажаною, напр.: *ходи*, *ходім*, *ходіт*. Форми дієслова, що показують, як ми собі уявляємо чинність, цеб то показують якість чинности, звуться способами. Способів три: дійсний (*беру*, *брав*, *братиму*), гаданий (*брав би*, *був би брав*) і вольовий (*бери*, *берім*, *беріт*).

Опріч того в чинности ми розрізняємо дві стороні: чинну і терпну. Чинна виражає, що предмет сам чинить, напр.: *я даю*, а друга, що предмет є цілю чинности иншого предмету, напр.: *ласка від Бога дана.*

З огляду на предмет, дієслова чинні діляться на підметові і предметові. Чинність підметових дієслів обмежується на самий підмет, напр.: *я сплю*, а чинність предметових має предмет инший від підмету, напр.: *я печу хліб.*

Дієслова підметові по формі діляться на середні, напр.: *сидіти, лежати;* і на зворотні, напр.: *митися, сподіватися.* Зворотні дієслова виражають чинність обмежену на підмет під формою чинности, що на той самий підмет повертається (*вбираюся*, цеб-то *себе вбираю*), але в багатьох зворотних дієсловах таке первісне значіння затерлося, і вони визначають тільки, що чинність відбувається в обсягу підмету, напр.: *молюсь, надіюсь, прошусь* і ин.

Дієслова предметові діляться на переходні і непереходні. Перші мають предмет в причиновім відмінку, напр.: *я ставлю хату,* а решта в инших відмінках напр.: *я пильную хати.*

Форми дієслова можуть виражати *форми тривання* і *форми руху* чинности. По формі тривання чинности дієслова бувають недоко́нані і доко́нані. Недоконані означують поступування чинности в ріжнім часі, напр.: *хо́джу, ходив, ходитиму,* а доконані означують її початок або кінець в минулім або в прийдучім часі, напр.: *пішо́в, піду.*

По формі руху чинности дієслова недоконані означують, що чинність або тільки довжиться, або що відбувається повторно. Перші звуться недоконано-протяжними, напр.: *вести, нести, іти,* другі недоконано-повторними, напр.: *возити, носити, ходити*—1-го ступня—*ходжати* або *ходжувати* 2-го ступня.

Ті протяжні дієслова, що означають настання чинности, звуться настанними напр.: *сохти, блїднути, теплїти, чорнїти, чорнїшати, бїлїти, жовкнути* і. ин.

УВАГА. *Бїлїти, чорнїти, синїти* і т. ин. можуть і не означати настання, цеб-то *ставати чорним, бїлим, синїм,* але *видаватись чорно, бїло, синьо,* бути на позір чорним, бїлим, синїм.

Дієслова доконані означають доконання або без огляду на протяг чинности, як, напр.: *купити, взяти,* або з огляду на неї. В

останнім разі, як початок і кінець чинности покривається, то дієслова звуться *раптовими*, напр.: *стрельнути, кинути, штовхнути* і. ин.

Опріч того форми доконаних дієслів залежно від приростків при них можуть означувати початок або кінець чинности, напр.: *піду, заспіваю, принесу, відспіваю,* або незначну її силу чи короткий час, напр.: *попхнути, поруштти, посидіти, побалакати;* поширення її на кілька предметів, напр.: *перебрати, позносити,* або на кілька підметів, напр.: *поприходити, поприїздити.*

Форми дієслова, що означують тривання і рух чинности звуться **видами** дієслова.

Відмінювання дієслів в особах, числах, часах і способах зветься **часуванням**.

Від дієслів недоконаних і доконаних творяться дієслівні йменния, а власне: **дієслівні речівники**, що означають або поступування чинности, (від дієслів недоконаних) напр.: *брання, знання,* або наслідок її, від дієслів доконаних напр.: *вмертя, принесення, одружіння* і т. ин.; **дієслівні прикметники**, напр. *прошений, принесений;* і **дієслівні прислівники**, напр.: *просячи, взявши; читано, взято*. Дієслівні прикметники і прислівники звуться **причасниками**.

а) **Причасник тепер. ч. чинний**: *читаючи, беручи, сидячи.*

б) **Причасник минул. ч. чинний**: *читавши, бравши, взявши, сидівши, сівши.*

в) **Причасник минул. ч. чинний присудковий**: *читав, брав, взяв, сидів, сів,-ла,-ло.*

УВАГА. Причасник минул. ч. присудковий втратив значіння причасника і є тепер формою мінулого часу дієслів: *я брав, ти брала, воно брало.*

г) **Причасник минул. ч. терпний**: *читаний, браний, взятий.*

д) **Причасник минул ч. терпний присудковий**: *читано, брано, взято, сиджено.*

УВАГА. З поданих прикладів видко, що тільки дієслова недоконані перехідні мають всі форми причасників, дієслова недоконані підметові мають тільки *а* і *д* форми, дієслова доконані перехідні *б, г* і *д* форму, а дієслова доконані підметові тільки *б* ф. Форму *в* причастника, як форми мин. часу, само собою, мають всі дієслова.

6. **Прислівник.** Прислівником зветься такий рід незмінних слів, що окреслюють чинність з огляду на спосіб, як вона виявляється, на місце і на час, напр.: *добре, зле; дома, вчора.* Здебільшого прислівники постали з речівників, прикметників, числівників та займенників.

7. **Злучник.** Злучниками звуться такі незмінні слова, що показують, як маються одна до 'дної дві рівнорядні форми слів, або два рівнорядні речення напр.: *а, але і, та, аж, чи, або* і т. ин.

УВАГА. З Рівнорядними формами звуться два однакових відмінки іменнів або дві однакових особі дієслова, напр. *брат і сестра сидять дома, я сиджу і пишу.*

8. **Прийменник.** Прийменниками звуться такі незмінні слова, що показують, як маються до себе дві нерівнорядні формі слів, напр.: *без, в, у, до, з, за, на, о, об, по, при, про* і ин.

УВАГА. Нерівнорядними формами звуться два неоднакових відмінки, або два неоднакових роди слів, як от дієслово і йменння, дієслово і прислівник, напр.: *надія на Бога, багатий на лати, братись на способи, чекати до завтра* і т. ин. Злучники і прийменники звуться часточками.

9. **Межислівця.** Межислівцями звуться слова, що служать до виразу ріжних душевних зворушень або слухових вражінь (наслідування звуків), вигуків, окликів, покликів і т. ин. напр.: *ах! ох! ой! няв, муу, ціп-ціп! гаття! цоб! цабе! гиля! хлоп! тріс!*

Словозміна.

Схиляння речівників.

19. Речівники по характеру кінцівок поділяються на чотирі схиляння:

а). До першого належать речівники мужеського роду, що кінчаться в іменовім відмінку на шелестовий звук твердий або мякий, на *-й* і на *-о*.

б). До другого - речівники ніякого роду на *о,-е, -а (а, я)*.

в). До третього—речівники жіночого і мужеського роду на *-а, -я (ьа-,йа)*.

г). До четвертого—речівники жіночого роду на шелестовий.

Схиляння.

20. Взірці. Пні: *брат—,батьк—,слухач—,гость—,край.*

ОДНИНА.

Ім.	брат	батьк-о	слухач	гість	край
Род.	брат-а	батьк-а	слухач-а	гост-я	кра-ю
Дат.	брат-ові	батьк-ові	слухач-еві	гост-еві	кра-єві
Прич.	брат-а	батьк-а	слухач-а	гост-я	край
Зов.	брат-е	батьк-у	слухач-у	гост-ю	кра-ю
Ор.	брат-ом	батьк-ом	слухач-ем	гост-ем	кра-єм
Місц.	брат-ові	батьк-ові	слухач-еві	гост-еві	кра-ю (ї)

МНОЖИНА.

Ім.	брат-и	батьк-и	слухач-і	гост-і	кра-ї
Род.	брат-ів	батьк-ів	слухач-ів	гост-ей	кра-їв
Дат.	брат-ам	батьк-ам	слухач-ам	гост-ям	кра-ям
Прич.	брат-ів	батьк-ів	слухач-ів	гост-ей	кра-ї
Зов,	брат-и	батьк-и	слухач-і	гост-і	кра-ї
Ор.	брат-ами	батьк-ами	слухач-ами	гост-ями	кра-ями
Місц.	брат-ах	батьк-ах	слухач-ах	гост-ях	кра-ях

21. В словах, що кінчаться в іменовім відмінку однини на *л, ль, р,* к, *ць, н, нь, с, т, ть* з попередніми *о* або *е,* в інших відмінках ті *е* і *о* випадають, напр.: осел-осла, корабель—корабля, щигол—щигла, кухоль—кухля, майстер—майстра, цукор—цукру, вінок—вінка, хлопець—хлопця, рожен—рожна, день—дня, вогонь—вогню, пес—пса, хребет—хребта, ніготь—нігтя.

З сього правила виступають слова: з наростком **-тель**, напр.: *учитель—учителя,* слово *янголь* (*янгіль*) *—янголя,* і слова з кореневими групами оло,-оро-ере перед кінцевою шелестівкою, напр.: *горох—гороху, заколот—заколоту, жереб—жереба,* але в таких словах, як, напр., *перець—перцю, корок—корку е* і *о* випадають правильно, бо не належать до кореня, а до наростків*-ець,-ок.*

22. В словах *лев, лоб, рот, мох* голосівки не випадають: *лев, лева, леви, лоб, лоба, лоби, рот, рота, роти, мох, моха, мохи,* так само зістається голосівка і в усіх формах слова *лен* (*льон*).

Псалом має *псальма, псальмові* і т. д.

Перстень: *персня і перстеня*, мн. *персні* і *перстені*.

Гарнець, горнець, чернець утрачують склад *не*: *гарця, горця, черця* або *ченця*.

Жнець, мрець, швець мають инші відмінки з формами пня: *жен-,мер-,шев-:женця, мерця, шевця;* мн. *женці, мерці, шевці* і т. д.

Великдень і *перегдень*, слова зложені, в инших відмінках межи першою і другою частиною мають *о*: *великодня, передодня, великодневі, передодневі* і т. под.

Тиждень, втрачує склад *де*: *тижня, тижневі*, мн. *тижні, тижнів* і т. д.

23. Коли слова, що в їх пнях *о* і *е* випадає, мають в попереднім складі теж *о*, то воно міниться в *і*: *вівторок - вівтірка, отець—вітця, конець—кінця, туболець—тубільця, гонець—гінця, овес—вівса,- орел—вірла* і т. ин. В де-яких з тих слів часом і в іменовім відм. замість *о* буває *і*, напр: *кінець, тубілець* і ин.

Застереження. Коли при такій міні *о* було початковим у слові (в назвуку), то воно набуває назвукового *в*, напр.: *вітця, вірла, вівса*, але часом *о* зістається, то тоді *в* на початку не буває, напр.: *осла* при *вісла*, *отця* при *вітця* і т ин.

24. *Четвер* і *протір* инші відмінки творять від пня *четверг* і *проторг—четверга, проторга* і т. д.

Христос відмінюється так: *Христа, Христові, Христе Христом.*

Господь (*Госпідь*): *Господа, Господеві* (*Господу*), *Господи, Господом.*

25. Імення з наростком *-ин* відкидають той наросток у множині, напр.: *міщан-ин* але *міщан-и*, міщан і т. д. Множність від *камінь, ремінь, корінь* і теж *волос, лист, кіл, клин, брус*, як що вони не сполучоні з числівниками, виражається збірними формами однини: *каміння, реміння, коріння, волосся, брусся, листя, кілля*, і т. д.

Множина від *чобіт*: *чоботи і чобóті, чобіт, чóботам і чобóтім, чобітьми*, в *чоботах* і в *чоботіх*.

26. Слова: *вязи, храпи, пачоси, окуляри, штани, гроші манівці*, і з наростком *-ки*: *зазимки, обжинки* і ин. не мають однини.

УВАГИ ДО ПООДИНОКИХ ВІДМІНКІВ.

27. Іменовий в одинини. Пні, що на їх кінці збігається три шелестівки, в іменовім мають межи другою і третьою шелестівкою *е*, напр.: *міністер, Олександер, Дністер;* в инших відмінках:—, *міністр—, Олександр—, Дністр—: міністра, міністрові* і т. д.

28. Родовий в. одинини. В родовім відмінку одні речівники мають кінцівку *-а*, другі *-у*, треті і *-а -і -у*

Кінцівку *-а* мають:

Назви осіб, звірят, мір, танців, днів тижня і ин. річей, напр.: *брата, купця, злодія, вовка, вола, горобця, каменя, колоса, плуга, носа, вуса; ліктя, корця, гарця, гроша, гопака, Грудня, Червня.*

Кінцівку *-у* мають:

1. Імення первісні і з приростками, що визначають чинність, змислові враження, душевні зворушення і т. ин. напр.: *чину, дару, болю, гніву, страху, сміху, жалю, стиду, бриду, ляку, грому, плачу, суму, дотепу, розуму, запалу, закиду, упаду, підпалу, переляку, попасу, заходу, походу, шелесту;* теж похідні: *клопоту, смутку, останку,*

2. Імення збірні і матеріальні: *люду, миру, народу, роду, повку, бору, лісу, снігу, піску, леду, паперу, мармору, бобу, барвінку, шовку, вогню, меду, воску, маку, квасу,* і ин.

3. Імення неживітні на *-й*: *краю, раю, розбою, олію* і ин.

4. Чужоземні слова неживітні: *тому, факту, акту, контракту, фундаменту* і ин.

Опріч того первісні: *тину, рову, гробу, дощу, морозу, Дону, верху* і ин.

Де-які слова мають обидві кінцівки: *світу і світа, сорому і сорома, двору і двора, гріху і гріха, вітру і вітра* і ин. З ріжницею кінцівки часто зявана ріжниця в значінні, напр.: *Липця* (місяця), *липцю* (меду); *збіга* (втікача), *збігу* (збігання); *замка* (що замикати), *замку* (будинку); *листа* (одного), *листу* (збірне;); *стола* але *до столу* і т. ин.

29. Датний в. одинини. В датному маємо кінцівки твердих пнів на *-ові* (-ови), мяких пнів і на ж, ч, ш, щ, на *-еві* (-еви), -ю. Кінцівка -у (-ю) вживається переважно при збігу двох датних в., напр.: *пану Йванові.*

30. Причиновий в. однини. Імення істот (предметів) живітних мають в причиновім відмінку форму відмінку родового, а імення річей (предметів) не живітних то родового, то іменового, напр.: *має рубля, упустив персня, поставив млина, дай воза, купити возика, сажати ключа, бери серпа* і т. ин.

31. Зовний в однини Одні речівники мають в зовнім відмінку *-у (ю)*, другі *-е*.

На*-у* мають:

а) *Сину, дому, саду, дару, меду, тату, свату*, теж *свате*.

б) Слова, що кінчаться в іменовім на **-й, ж,-ч,-ш,-о,-ник,** і на мяку шелестівку опріч слів на -ець і здрібнілі на -ік,-ик,-ник,-чик,-ук,-ок,-ько,-енько,-онько,-енко,-ечко, напр.: *краю, мужу, паничу, товаришу, тату, батю, дядю, ковалю, царю, коню, князю, Івасю, місяцю розбійнику, полковнику, братіку, конику, селезнику, голубчику, Левенчуку, синку, батьку, батеньку, синоньку, царенку, дідусечку*.

Слова на твердий шелестовий і на *-ець* мають зовний в. на *-е*, напр.: *боре, брате народе, псе, морозе, пане, соколе, попе, голубе, Якове, куме*.

При тім перед -е шелестівки задньо-язикові **к, г, х,** міняться на **ч, ж, ш,** напр.: *козаче* (козак), *Боже* (Бог, Біг), *гороше* (горох). В словах на **-е ц ь** зовний в. на **-ч е**: *хлопче* (хлопець), *голубче* (голубець), *горобче* (горобець) *шевче* (швець) і т. ин.

32. Орудний в. однини. В орудні́м відмінку речівники на тверду шелестівку мають кінцівку **-ом**, а на мяку і на **ж,-ч,-ш,-щ,-й** мають **-ем**, напр.: *паном, братом, конем, гостем, ножем, мечем, кошем, плащем, краєм*.

33. Місцевий в. однини. В місцевім в. маємо кінцівки **-ові,(еві),-у,-і.**

На*-ові-(еві-у,-і)* здебільшого мають назви осіб, напр.: *на козакові (козаку), на батькові (батьку), на братові, на кобзареві (кобзарю)*.

На-у мають імення осіб і річей на **-й,-ик,-ич,-ок,-ак,-як,-ко,-вк,-ск,-цк,** напр.: *в краю, в раю, на злодію, на смітнику на паничу, на конику, в мішку, на вершечку, в куточку,*

на човничку, на козаку, в сіряку, на бузьку, на шовку, в повку, у випуску, на воску, в Луцку.

Опріч того на-*у* мають слова: *лід, слід, рід, сад, зад, мед, став, степ, тин, жар, дах,* (*на дасі* і *на даху*), *льох* (*в льосі* і *в льоху*), *сміх, міх, пух, мох, сопух, запах, лопух, цибух* (в *цибусі* і *в цибуху*), *сніг, вік* (на *віку* і в XII *віці*), *сік, звук, рак, тік, цвях, бук, знак, скік, крик, капшук* (в *капшуку* і *в капшуці*) і ин.

Решта має місцевий в. на-*і* при чому кінцеві к, г, х міняться на ч, з, с, напр.: *в носі, в роті, уві сні, в тім разі, в попелі, в вівсі, на дубі при місяці, по тім боці, на березі, в кожусі.*

34. Іменовий в. множини. В іменовому в. множини кінцівки -и і -і.

Кінцівку на-и мають пні з твердою шелестівкою, напр.: *пани, брати, чоловіки, вовки.*

УВАГА—1. Пні на -ан-ин у множині відкидають наросток ин напр.: *бережан-ин—бережани, славян-ин—славяни,* теж *Болгарин—Балгари, Татар-ин—татари, Серб-ин—Серби, хазяїн, але Турчин—Турчини і Турки, Русин—Русини.*

2. Форми *рукава, вуса* (при *вуси*), *повода* так само як *два года* є—послідки колишньої двоїстої лічби. Теж на -а маємо множину від *грунт—грунта, світ—світа, труд—труда.*

Кінцівку на -і мають пні з мякою шелестівкою,-ж,-ч,-ш, -й і -р: *коні, гості, ножі, мечі, товариші, краї, господарі.*

35. Родовий в. множини. В родовім відмінку слова першого схиляння мають кінцівки на і-в,-ей (ий) або не мають кінцівки.

Звичайна кінцівка-ів: *пан-ів, пн-ів, меч-ів, тест-ів, країв.*

Кінцівку на ей (ий) мають: *кінь—коней* (*коний*), *гріш—грошей* (*гроший*), *гість—гостей* (*гостий*), *люди—людей* (*людий*).

Не мають кінцівки:-

а). Ті імення, що відкидають наросток -ин: *міщан, селян, славян, Болгар, Татар,* але *Сербів, хазяїв, Русинів;* теж *яничар.*

б). Де-які речівники в сполученні з числівниками: *сто ворог, сім рік, шість день, сто раз, сім сажень, приятель мало.*

36. Причиновий в. множини. В причиновім в. множини імення осіб мають то форму іменового відмінку, то родового. Звичайно переважає родовий, напр.: *я бачу людей, чоловіків*, але по прийменниках маємо форму іменового: *у бояри прибрався, у некрути брати, між турки, за всі вірні християни, на яничари зозла гукає, на воли гукати* і т. ин., теж і без прийменника: *сини соколи порозгонила, топчи вороги під ноги.*

Форму іменового мають назви звірят, рослин і неживітних: *маю коні, вівці, воли, столи* і т. ин.

37. Зовний в. множини має кінцівку ту саму, що й іменовий, але від слова *пан — панове.*

38. Орудний в. множини. В орудним в. речівники мають кінцівку -ами і -ми.

Звичайна форма кінцівки -ами: *братами, панами, товаришами.*

Кінцівку на -ми мають: *коні—кіньми, гості—гістьми, чоботи— чобітьми, люди—людьми, діти —дітьми. Вязи* мають *вязами* і *вязима, гроші—грішми* і *грошима.*

II. СХИЛЯННЯ.

39. Взірці. Пні: *дерев-, серць-, бажаннь-, щасть-, ягнят-, імен-.*

ОДНИНА.

І. П. З.	дерев-о	серц-е	бажанн-я(е)	щаст-я (е)	ягн-я	ім-я
Род.	дерев-а	серц-я	бажанн-я	щаст-я	ягнят-и	ім-я (імени)
Дат.	дерев-у	серц-ю	бажанн-ю	щаст-ю	ягнят-і	ім-ю (імені)
Ор.	дерев-ом	серц-ем	бажанн-ям	щаст-ям	ягн-ям	ім-ям
Місц.	дерев-і	серц-і	бажанн-і	щаст-і	ягнят-і	ім-ю

МНОЖИНА.

І. П. З.	дерев-а	серц-я	бажанн-я	ягнят-а	ім-я (імен-а)
Родов.	дерев	серць	бажань	ягнят	імен
Датн.	дерев-ам	серц-ям	бажанн-ям	ягнят-ам	ім-ям (імен-ам)
Орудн.	дерев-ами	серц-ями	бажанн-ями	ягнят-ами	ім-ями(імен-ами)
Місц.	дерев-ах	серц-ях	бажанн-ях	ягнят-ами	ім-ях (імен-ах).

40. Імення на -я (опріч пнів, що визвукують на ст, п, б, в, м і пнів з наростками -ат, -ен, в іменовім в. подвоюють попередню шелестівку, вилучаючи родов. мн., і заховують це -я-

в прич., зовн. і орудн. відмінках, але ці імена мають і інші відміни: без подвоїння -н- і з -є- замість -я-, так що ми маємо ще три відміні цих речівників:

Ім., прч., зовн.	*бажання*	Орудн.	*бажанням*
	бажанє		*бажанєм*
	бажаннє		*бажаннєм.*

41. Іменнія на -я (є) збірні, напр.: *зілля, кілля, волóсся, колóсся, збіжжа* і ознаки містин, часу і стану, нар.: *підгірря, поділля, задобіддя, безвіддя, безлàддя*—не мають множини.

Іменнія *вила, щудла, ворóта, дрóва, жóрна, устà*—не мають однини.

Нéбо й чудо творять мн. з нар. -ес: *чуд-ес-à неб-ес-à* (теж без наростку: *чуд-à, неб-à,*) *чуд-éс, неб-éс* і т. д.

Око схиляється так: *óка, óкові, óко, óком, в óці*; мн. *óчі*, і *вічі, очéй (очий) очàм, очі і вічі, очима* і *вічми, в очàх, в очіх* і *в очу* (*в вічу*).

42. Місцевий в. однини. Слова здрібнілі на-енько, -ечко,-ко мають в місцевім в. -у: *на серденьку, в яєчку, на сóнечку, в вічку, в крéселку, в ліжку, в щастячку*, теж *військо—в війську*.

Решта кінчиться на і при тім к, г, х міняться на ц, з, с: *в óці* (*око*) *в усі* (*ухо*).

43. Іменовий і причиновий вв. множини. При числівниках *дві, три, чотирі* замість кінцівок множини маємо кінцівку двійні -і, напр.: *дві дереві, дві оці, три, яблуці, чотирі відрі* і т. ин. Опріч того форми: *очі* (*вічі*), *уші (і вуха), плечі* так само форми двійні тепер правлять за імен. і прич. множ. від *óко, ухо, плечé.*

44. Родовий в множини. В родовім в. мн. ми маємо такі форми:

а) Звичайна форма чистий пень, вилучаючи: *морів, полів* (*і піль*), *щудлів, шклів, гóрлів, весіллів, імéннів, сóнців, прислівʼїв, серців* (і *серць*), часом у письменників подибуємо форми: *зібраннів, віруваннів, творіннів*, замість *зібрань, вірувань, творінь*, і т. ин.

б) Як що пень кінчиться на дві шелестірки, то між ними зявляється або о (коли одна з тих шелестівок к, г, х і група сл), або е, напр.: *курчатко—курчаток.*

(і) *вікно—вікон, стегнó—стéгон, багнó - бàгон, пàсмó—пàсом, повісмо—повíсом.*

(іі) *веслó—весéл, сідлó—сідéл, відрó—відéр, ребрó—ребéр, дно—ден, зернó—зéрен, гумнó—гумéн, полотнó—полотéн, вікóнце—вікóнець* і т. ин.

Місце, серце, тісто мають *місць, серць, тіст.*

в) В кінцевім складі пня о і е міняться на і: *ворóта—воріт, долотó—долíт, óзеро—озір, плечé—плíч, кóлесо—коліс*, але в словах: *чудéс, небéс, дерéв, решéт, веретéн, джерéл* е не мінится на і.

43. **Орудний в. множини.** В орруднім в. мн. маємо кінцівку *-ьми* в словах *ворітьми* (і *ворóтами*), *колісьми, копитьми*; і на *-има* (послідок колишньої двійні) в словах: *очима* (і *вічми*), *плечима* (і *плічми*), *ушима* (і *вухами*).

III. СХИЛЯННЯ.

44. Взірці. Пні: *голов-,земль-,душ-,надій-,*

ОДНИНА.

Ім.	голова	земл-я	душ-а	наді-я
Рд.	голов-и	земл-і	душ-і	наді-ї
Дт. Місц.	голов-і	земл-і	душ-і	наді-ї
Пр.	голов-у	земл-ю	душ-у	наді-ю
Зв.	голов-о	земл-е	душ-е	наді-є
Ор.	голов-ою	земле-ю	душ-ею	наді-єю

МНОЖИНА.

Ім. Зв. Пр.	голов-и	земл-і	душ-і	наді-ї
Рд.	голів	земель	душ	надій
Дт.	голов-ам	земл-ям	душ-ам	няді-ям
Ор.	голов-ами	земл-ями	душ-ами	наді-ями
Мс.	голов-ах	земл-ях	душ-ах	наді-ях

45. Слово *пані* в однині не відміняється, а тільки у множ.: *пані, пань, паням* і т. д.

46. Слова *граблі, ножиці, вильці* не мають однини; не мають також однини слова з наростками *-ини,-ки*, напр.: *заручини, родини, висівки, патіпки.*

47. **Родовий в. одн.** В родовім в. одн. пні на тверду шелестівку мають кінцівку -и, а на мяку шелестівку і також

на дж, ж, ч, ш, щ мають кінцівку **і**, напр.: *кулі, бані, шиї, тверджі, вежі, свічі, душі, пущі.*

48. Датний і місцевий вв. однини. В датн. і місц. вв. перед кінцівкою *і* кінцеві шелестівки пнів к, г, х міняться на ц, з, с, напр: *рука-руці, на руці; нога-нозі, на нозі; муха-мусі, на мусі.*

49. Зовний в. однини. В зовнім в. маємо кінцівкі-**о**,-**е**,-**ю**.

а) Кінцівку -**о** мають пні на тверду шелестівку, напр.: *мамо, бабо, воєводо.*

б) Кінцівку -**е** мають пні на мяку шелестівку і на ж, ч, ш, щ, й: *земле, надіє, рожe, потороче, душе.*

в) Кінцівку на -**ю** мають здрібніло-пестливі форми з пнем на мяку шелестівку, напр.: *мамусю, бабусю, бабуню, мамуню*, теж *доню, Касю, Нацю.* Слово *пані* має в. зовнім в. форму іменового: *пані.*

50. Орудний в. однини. В орруднім в. пні на тверду шелестівку мають кінцівку -**ою**, а на мяку і на ж, ч, ш, й на -**ею**: *ногою, рукою, банею, діжею, бучею, душею, шиєю, надією.*

51. Іменовий і причиновий в. множини. В Іменовім в. множини пні на тверду шелестівку мають кінцівку -**и**, а на мяку **і**, напр.: *думи, душі.*

В сполученні з числівниками *дві, три, чотирі* іменовий і причиновий вв. твердих пнів мають **і**, при чім кінцеві к, г, х міняться на ц, з, с — це теж послідок давньої двійні, напр.: *дві рибі, дві зімі, три хаті, три біді, чотирі мусі, рідче: дві руці, дві нозі,* частіше *дві руки, ноги.*

52. Родовий в. множини. Звичайно родов. в. множини являє чистий пень: *ран-а—ран, вод-а—вод*, але під впливом імен I схилення мають в родов. в. кінцівку-**ів**:

а) Імення двоскладові, що мають у множині наголос на кінцівці: *панни—паннів, хати—хатів, баби—бабів.* Від *свиня—свиней.*

б) Імення муж. роду: *староста—старостів, Квітка—Квітків* (але *квітка рослина квіток*), *суддя—суддів, сусіда—сусід* і *сусідів.*

Голосові **о і е** в кінцевім складі пня міняться **на і** напр.: *голова—голів, підков-а—підків, блоха—бліх, дорога—доріг, коза—кіз, брова—брів, сльоза—сліз* і т. ин.

З цього правила виступають деякі слова, напр., на:
-об-а: *жалоб, проб* (але *осіб*).
-ов-а: *сов, постанов* (але *брів, корів*).
-ог-а: *підлóг, запомог*(але *доріг, ніг*).
-од-а: *вод, вигòд, колòд* (але *свобід, ягід*).
-ок-а: *сорóк, морóк.*
-он-а: *запóн, ворóн, корóн* (але *сторін, борін*)
-ор-а: *обóр, підпòр* (але *гір*).
-от-а: *чеснòт, скорбòт* (але *робіт*).
Від *роса—рос*

При збігу двох і більше шелестівок пня, між останньою і передостанньою зявляеться звук **о** або **е**, при тім **о** тоді, як одна з тих шелестівок задньоязикова або остання губна, а передостання тверда (опріч **ч**, **ж**, **ш**), напр.: *маток лав-о-к, бочок, іск-о-р, кух-о-нь, сук-о-нь, піх-о-в, наз-о-в, молит-ов, крап-е-ль, шаб-е-ль, попів-е-н, т-е-м, корч-е-м, сос-е-н, вес-е-н, пісе--нь, міт-е-л, стаєнь,* (*стай-е-нь*).

В цим випадку **і** з первісного **о** в замкненім складі, коли він стає відкритим, знов повертається на **о**, напр.: *війна* (від *вой-ува-ти*) має в род. мн. *воєн, церківця—церковець* (але *піхóв* від *піхви*); *вівця—овець*; від *дошка—дощок.*

53. **Орудний в. множини.** В оруднім відмінку опріч звичайної кінцівки **-ами** кілька слів мають кінцівку **-(ь)ми**: *слізми, кісми, сусідьми.*

IV. СХИЛЯННЯ.

54. Взірці. Пні: *реч-,тінь-,часть-,вдячність-*.

ОДНИНА.

I. Н.	піч	тінь	часть	вдячність
Р. Д. М.	печ-и	тін-и	част-и	вдячност-и
З.	печ-е	тін-е	част-е	вдячност-е
О.	пічч-у	тінн-ю (тінею)	част-ю (частею)	вдячніст-ю

МНОЖИНА.

І. П. З.	печ-и	тін-и	част-и	вдячност-и
Р.	печ-ей (-ий)	тін-ей (-ий)	част-ей (-ий)	вдячност-ей (-ий)
Д.	печ-ам	тін-ям	част-ям	вдячност-ям
О.	печ-ами	тін-ями	част-ями	вдячност-ями
М.	печ-ах	тін-ях	част-ях	вдячност-ях.

55. До IV схилення належить також слово *мати*, що або не схиляється, або схиляється так: *мати*, *матери(і)*, *матері*, *матір*, *мати*, *матірю*, *матері;* мн. *матері*, *матерів*, *матерям*, *матерів*, *матері*, *матірми*, *матерях*.

До цього ж схилення належать вживані тільки у мн.: *двері*, *сіни*, *груди*, *гуси*.

Міль відміняється по IV і по І схиляню: род. в. *моля* (м. р.) і *молі* (ж. р.)

56. Іменовий в. однини. В іменовім відмінку маємо змякшений пень: *часть*, *жовч*.

В закритім складі о і е міняться на і: *кість—кост-и*, *вісь—ос-и* (початкове і з о має в закритім складі назвучне в) *міць—моц-и*, *сіль—сол-и*, *заміть—замет-и*, *купіль—купел-и*, *осінь—осен-и*, *постіль—постел-и* (і *постеля—постелі*), *одіж—одеж-и* (і *одежа—одежі*), *піч—печ-и*.

Але о і е заховуються в *любов*, *кров* (і *крів*), *папороть*, *жовч*, *заполоч*, *пригорщ*, *чверть*, *шерсть*, *честь*.

57. Орудний в. однини. В оруднім в. ж, ч, ш подвоюється: *подоріжжу*, *річчу*, *ніччу*, а т. д, с, з, л, р, н, ц подвоюється і мягчиться: *папороттю*, *міддю*, *віссю*, *маззю*, *сіллю*, *тваррю*, *тінню*, *міццю*. І як при цім попередній склад стає закритим, то в нім о і е міниться в і (але *папороттю*, бо папороть з ґрупою-*оро* див. § 21).

58. Родовий в. множини. В родов. в. мн. кінцівку -ів мають слова на -щі: *мудрощі*, *ласощі*, *заздрощі* і т. ин.

59. Орудний в. множини. В оруднім в. мн. слова: *груди*, *кости*, *гуси*, мають: *грудьми*, *кістьми*, *гуськи*.

60. Прислівники від форм речівникових. Ріжних форм речівникових без прийменників або з прийменниками вживається в значінні прислівників; так ми маємо прислівники від:

Іменов. в.: *гаразд, сила, шкода, слід* (годиться), *треба.*

Родов. в. *вчора* (-вечора), *сьогодні* (*з сього днє*), *цапа, дибка, круга* (круга світа піти).

Датн. в.: *долів, домів* (*з домови, долови*).

Причин. в.: *дрібку, силу.*

Орудн в. *бігцем, живцем, нишком, тишком, втеком.*

Місц. в. *годі, хильці, горі.*

Орудн. мн.: (давня кінцівка -и заховалася в виразі: *давніми часи*): *верхи, мовчки, пішки, рачки*: і мабуть такі прислівникові форми як: *бігма, дарма, крадькома* (-ма є кінцівкою орудн. в. двійні).

Далі зложені витвори, напр.: *ліворуч, обіруч, праворуч, правобіч, силоміць.*

61. Речівники з прийменниками: а) Родов.: *безперестанку, доволі, додолу, достоту, доправди, догори, знечевя, знебачки, знезнавки, спереду, справді* (но взір: *поправді*), *завтра* (за-утра).

б) Датн.: *поблизу, по-знаку.*

в) Прич.: *вгору, влад, вмить, врівень, загурт, навпростець, навтікача, попліч* (з *по плече*).

г) Орудн.: *загалом, назирцем, повагом, підбігцем.*

д) Місц: *вранці, наразі.*

е) Прич. мн. *врядй—годи, завбільшки, завширшки.*

Прикметник.

62. Первісно прикметники відмінялися як речівники; напр.: *здоров, здорова, здорову* і т. д. Таке схиляння прикметників зветься іменним. Іменне схиляння прикметників за часи прадавні вже вийшло з ужитку, але багато його форм залишилося в нашій мові і вживається їх або як прикметники, або як прислівники. В іменовім відмінку поруч з формами на -ий подибуються і іменні форми в де-яких прикметниках, напр.: *багат, варт, велик, винен, винуват, всяк, годен, дрібен, жаден, ладен, золот, ласкав, повинен, рад, ясен* і ин. Потім того прикметники на ів і -ин: *батьків, братів, бабин, сестрин,* і ин.

УВАГА. Сюди ж належать де-які ймення осіб, місць, напр.: *Богдан, Богумил, Львів, Київ,* що власне прикметники в іменній формі.

Далі форми причасників на -в, -ла, -ло, напр.: *брав, брàла, брàло,* що не схиляються.

63. Первісні форми прикметників ніякого роду залишилися:

а) В значінні речівників, напр.: *добрó, зло, теплó, світло.*

б) В значінні прислівників: *багàто, видно, далеко, близько, тéмно, нудно, чóрно, біло, ясно, повинно, вàрто* і ин.

в) В значінні злучників: *скóро, яко.*

Форму ніякого роду іменного схиляння мають також причасники терпні, що теж прислівниками стали: *чùтано, прóшено, хóджено, бито, нéсено* і ин.

64. В сучасній мові залишилося багато форм родового в. іменного схиляння на -а, -у, що вживаються разом з прийменниками, яко прислівники, напр.: *с-тиха, с-пильна, з-густа, з-рідка, спóвна, зàмолоду, дохуда:, досита;* і теж у формах *півторà* (*з пів-втора*), *півчвéрта, півпята* і ин.

65. Форми датного в. залишилися в сучасних прислівниках: *по-мàлу, по-прóсту, по-тиху, по-тихéньку, по-багату, по-чàсту* і т. ин.

66. Форми місцевого в. в прислівниках: *у-пóвні, на-борзі, на-швидку, в-чéрні, в білі, у-мнóзі, ó-маль, ó-сторонь, о-сóбе.*

67. Форми родов. мн. ми подибуємо в прислівнику: *з-давéн.*

68. **Взірець сучасного схиляння прикметників:**

ОДНИНА.

І. З.	добр-ий	добр-а (я)	добр-е (е)	син-ій	син-я (я)	син-е (е)
Р.	добр-ого	добр-ої	добр-ого	синь-ого	синь-ої	синь-ого
Д.	добр-ому	добр-і (й)	добр-ому	синь-ому	син-і (й)	синь-ому
Н.	добр-ий,-ого	добр-у (ю)	добр-е (е)	син-ій,-ого	син-ю (ю)	син-е (е)
О.	добр-им	добр-ою	добр-им	син-ім	синь-ою	син-ім
М.	добр-ім,-ому	добр-і (й)	добр-ім,-ому	син-ім,ому	син-і (й)	син-ім,-ому

МНОЖНИНА.

І. З.	добр-і (ї)	син-і (ї)
Р.	добр-их	син-іх
Д.	добр-им	син-ім
П.	добр-і,-их	син-і,-іх
О.	добр-ими	син-іми
М.	добр-их	син-іх

69. **Іменовий в. однини.** В іменовім відмінку однини в жіноч. і ніякім роді опріч форм на -а і -е вживають переважно в поезії також форм -ая, -еє: *дóбрая, синяя, дóбреє, синеє.*

70. **Датний і місцевий вв. однини** в писанім язиці мають кінцівку -ій у всіх випадках, але в усній мові перед шелестівкою наступного слова і в кінці речення звука й не чути: *на биті дорóзі, в рідні стороні,* але *на чорній ожині.*

71. **Причиновий в. однини.** В причиновім в. однини прикметники муж. і ніяк. роду прибирають форми родового відповідно до такої самої форми речівника, до якого стосується прикметник, напр.: *я бáчу старóго чоловіка, я бáчу дерев'яний стіл.* В жіноч. роді опріч форми на-у в поезії подибується ще форма на-ую: *зелѐную траву.*

72. **Іменовий в. множини.** В Іменовім в. множ. в поезії опріч форми на -і подибується також форма на -ії: *білії.*

73. **Причиновий в. множини.** В прич. в. множини, як і в однині, залежно від речівника, прикметники прибирають форми то родового, то причинового відм.: *я бачу старих людей, я бáчу дерев'яні столи.*

РЕЧІВНИКИ В ФОРМІ ПРИКМЕТНИКА.

74. Багато слів, що мають значіння речівників, мають форму прикметників; до таких належать:

а) м. р. йменння на-ий,-ій, що переважно значить заняття, уряд: *будовничий, хорунжий, мисливий, ближній;* ж. р. на-*ева, царéва, королѐва;* ніяк. р. назви ріжного роду податків, оплаток: *чопове, мостове, ланове, подимне, корчíмне.*

б) Імення осіб на-цький,-ський,-ська,-ова,-ина: *Головáцький, Потóцький, Кониський, Мошинська; братова, дядина.*

б) назви містин, сіл, міст: *Березне, Озірне, Полонне, Рівне, Мокре, Печерське, Хвастів, Хвасовà* і ин.

Числівники.

75. Числівники формами схилення належать то до речівників, то до прикметників.

Числівники головні *одéн, одна, однó; два, дві; три, чотирі* мають значіння прикметників (з огляду на складню) і згоджуються з своїми речівниками в роді (опріч *двох, трох, чотирох*, що не мають родових форм), лічбі (при чім речівники жіноч. і ніяк. роду здебільшого кладуться в двійні) і відмінку. Числівники понад чотирі, цеб-то: пять, шість, сім, вісім, девять, десять, двацять і т. д. з огляду на складню речівники і, яко такі, мають при собі речівник в родовім відмінку, напр.: *одéн чоловік, одна хата, однó вікнò, два воли, дві книжки, (і книжці), дві корòві, три відрі, три брати, чотирі вікні;* але *пять зéрен, шість книжóк, сто дерев* і т. ин., хоч цю прикмету речівникову вони заховали тільки в іменовім і причиновім вв., а в решті відмінків вони її вже втратили, набувши ціхи прикметникової: *пятьом корòвам, щістьом братàм* і т. д.

Схилення числівників.

76. *Оден, одна, одно* схиляються як прикметники.

Два, дві, три і чотирі відміняються так:

І. П.	два, дві	три	чотирі
Р. М.	двох	трох	чотирох
Д.	двом	тром	чотиром
О.	двома	трома	чотирма

Пять, шість, сім і т. д. до *сто* відміняються так:

І. П.	пять	шість	сім	десять
Р. М.	пяти (пятьох)	шости (шістьох)	семи (сімох)	десяти (десят)
О.	пяти (пятьом)	шости (шістьом)	семи	десяти (десят)
Д.	пятьма	шістьма	сьома	десятьма

Сорок (*ч е т и р д е с я т ь*), *пятьдесять, шістьдесять, сімдесять, вісімдесять, девятьдесять, сто, двіста* (*двісті*), *триста, чотиріста, пятьсот* і т. д. звичайно не відміняються. Від *сто* подибуємо форму орудного в. *стома. Двайцять оден, двайцять два* і т. д. схиляється тільки *два, три* і т. д. *двайцять двох, двацять трох* і т. д.

Тисяча (*тисяч*) відмінюється як речівники III або IV схилення.

Числівники збірні: *обидва*, *обидві*, *двоє*, *троє*, *четверо*, *пятеро* і т. д., і теж дрібні: *півтора*, *півтори*, *півтретя*, *півтрети*, *півчверта*, *півчверти* і т. д. не відміняються.

Числівники рядові: *перший*, *другий*, *третій* і т. д. відміняються як прикметники.

77. Числівникові прислівники. Від числівників головних постали прислівники множні: *двічі*, *тричі*, *двокроть* *стокроть*; до прислівників належить і раз.

Від рядових числівників постали прислівники: *у-перше*, *у-друге*, *у-третє*, *найперше* і т. ин.

Займенники.

78. Займенники по їх функції (службі) в реченні діляться на:

а) Займенники речівники: *я*, *ти*, *він*, (*вона*, *воно*), *себе*; *хто*, *що*.

б) Займенники прикметники: *мій*, *твій*, *свій*; *наш*, *ваш*; *чий*, *котрий*, *який*; *цей*, *той*; *сам*, *самий*, *всякий*, *инший*, *кожний*, *жаден*, *ввесь* (*вся*, *все*), *такий*, *всякий*.

в) Займенники числівники: *кілька*, *скільки*, *стільки*, *багато*, *декілька*.

г) Займенники прислівники: *де*, *відки*, *куди*, *кудою*; *там*, *відти*, *туди*, *тудою*; *от*, *то*; *сюди*, *сюдою*, *се*, *оце*, *ото*, *онтам*, *відтам*; *коли*, *доки*, *відколи*, *поки*, *тоді*, *доти*, *відтоді*, *поти*, *тепер*, *потім*, *тим*, *тільки*, *як*, *так*, *сяк*, *отак*, *саме*, *наче*, *нейначе*, *чому*, *чом*, *усе*, *завжди*, *всюди*, *иноді*, *инде*.

СХИЛЯННЯ ЗАЙМЕННИКІВ-РЕЧІВНИКІВ.

79. Схиляння займенників особових, зворотного, і питайних:

ОДНИНА.

І.	я	ти	він	вона воно	—	хто	що
Р.	мене	тебе	його	її, неї	себе	кого	чого
Д.	мені	тобі	йому	їй, ні (й)	собі	кому	чому
П.	мене	тебе	його	її, ю, ню	себе, ся	кого	що
О.	мною	тобою	їм, ним	єю, нею	собою	ким	чим
М.	мені	тобі	нім	ній	собі	кім	чім

МНОЖИНА.

І.	ми	ви	вони
Р.	нас	вас	їх, них
Д.	нам	вам	їм, ним
П.	нас	вас	їх, них
О.	нами	вами	їми, ними
М.	нас	вас	їх, них

Займенники *себé, хто* і *що* не мають множини, а *він, вона, воно* мають одну форму для всіх родів.

Форм *нього* (*него*), *ньому* (*нему*), *ним*; *неї*, *ні* (*й*), *ню*, *нею*; *них, ним, ними* вживається по прийменниках, напр.: *без нього* (*него*), *до неї*, *при нім*, *на ні*(*й*), *з ними*, *про них*, *про ню*, *за ним;* але ф рми *ню* вживається і без прийменника: *я бачив ню* (її). Коли ж прийменник *не* стосується до речівника, то вживається форм *його*, її: *на його думку, на* її *прохання*.

Форм *ся, сь* вживається тільки при дієсловах, при чому *сь* неподільно з дієсловом, напр.: *як ся маєте*, але *матись* або *матися*.

СХИЛЯННЯ ЗАЙМЕННИКІВ ПРИКМЕТНИКІВ.

80. Схиляння займенників присвойних: *мій, моя, моє, твій, твоя, твоє, свій, своя, своє, наш, наша, наше, ваш, ваша, ваше, їхній, їхня, їхнє, чий, чия, чиє*.

ОДНИНА.

I.	мій	моя	моє	наш, наша, наше
Р.	мего (моєго)	моєї (мої)		нашого, нашої
Д.	мому (моєму)	мої(й)		нашому, наші(й)
Н.	мій, мого	мою		наш, нашого, нашу
О.	моїм	моєю		нашим, нашою
М.	моїм, моєму	мої(й)		нашім, нашому, наші(й)

МНОЖИНА.

I.	мої	наші
Р.	моїх	наших
Р.	моїм	нашим
Д.	мої, моїх	наші, наших
О.	моїми	нашими.

81. Схиляння вказівних займенників: *той, та, те; цей,* (*сей*), *ця* (*ся*), *це* (*се*): і невизначених *увесь, вся, все, кожний, всякий* і ин.

ОДНИНА.

I.	той	та		(в) весь	вся все
Р.	того	тої (тії, тієї)		всього	всеї
Д.	тому	ті(й)		всьому	всій
Н.	той, того	ту	те	(в) весь, всього	всю
О.	тим	тою (тією)		всім	всею
М.	тім, тому	ті(й)		всім, всьому	всі (й)

МНОЖИНА.

І.	ті (тії)	всі
Р.	тих	всіх
Д.	тим	всім
П.	тих, ті	всіх, всі
О.	тими	всіма
М.	тих	всіх

Займенники невизначені, що утворені з питайних з додатком часточок-сь,-будь,-небудь відміняються як відповідні питайні, напр.: *хтось, когось, комусь* і т. д.

Схиляння займенників числівників

82. Займенники-числівники *кілька, декілька, стільки, багато* відмінюються так:

І. П.	кілька (и)	стільки	багато
Р. М.	кількох	стількох	багатьох
Д.	кільком	стільком	багатьом
О.	кількома	стількома	багатьма

Багато иноді не схиляється.

Дієслово.

83. По пнях інфінітиву всі дієслова діляться на шість кляс. До І-ї кляси належать дієслова первісні, цеб-то безнаросткові, напр.: *нес-ти, пи-ти.*

До ІІ-ї кляси—дієслова з наростком-ну-, напр.: *ки-ну-ти, ги-ну-ти.*

До ІІІ-ї кляси—дієслова з наростком -і-, а по ж, ч, щ, й—а; напр.: *сид-і-ти, леж-а-ти, крич-а-ти, пищ-а-ти, боятись (бой-а-тись).*

До IV-ї кляси-дієслова з наростком -и-, напр.: *нос-и-ти, вод-и-ти.*

До V-ї кляси дієслова з наростком -а-: *каз-а-ти, пис-а-ти, мин-а-ти, гр-а-ти.*

До VI-ї кляси-дієслова з наростком -ува, напр.: *дар-ува-ти, ноч-ува-ти, мал-юва-ти.*

84. Всі дієслова по кінцівках теперішнього часу діляться на три відміні:

Відміна		I	II	III
1 особа одн.		-у (-ю)	-у (-ю)	-м
2 „ „		-еш (-єш)	-иш (-їш)	-си
3 „ „		-е (-є)	-ить (-їть)	-ть
1 „	множ.	-емо (-ємо)	-имо (-їмо)	-мо
2 „	„	-ете (-єте)	-ите (-їте)	-те
3 „	„	-уть (-ють)	-ать (-ять)	-ять (-ють)

До I-ї відміни належать дієслова I, II, V і VI кляси.

До II-ї відміни належать дієслова III і IV кляси.

До III-ї відміни належать дієслова: *бути, дати, їсти, оповісти.*

УВАГА. (а) Пні інфінітиву на *-д-* і *-т-* перед кінцівкою інфінітиву *-ти* замість *д* або *т* мають *-с-*, напр.: *гус-ти (гуд-у), клас-ти (клад-у), плес-ти (плет-у), мес-ти (мет-у).*

б) Кореневі *-д-, -т-, -п-, -б-, -к-* перед наростком *-ну-* зникають, напр.: *кинути (кид-а-ти), гор-ну-ти (за-горт-а-ти), то-ну-ти [топ-и-ти], ги-ну-ти [погиб-а-ти], тис-ну-ти [стиск-а-ти], лус-ну-ти [луск-а-ти].*

в) Пні теперішнього часу і пні інфінітиву не завжди бувають однакові, напр.: *бра-ти,* але *бер-у; бити,* але *бю* і т. ин.

ДІЙСНИЙ СПОСІБ

Взірці часування теперішнього часу дійсного способу:

1	II	III		
вез-у, зна-ю	сидж-у, сто-ю	да-м	і-м	опові-м
вез-еш, зна-єш	сид-иш, сто-їш	да-си	ї-си	опові-си є-си
вез-е, зна-е	сид-ить, сто-їть	дас-ть	їс-ть	оповіс-ть є (ес-ть)
вез-емо, зна-ємо	сид-имо, сто-їмо	да-мо	ї-мо	опові-мо
вез-ете, зна-єте	сид-ите, сто-їте	дас-те	їс-те	оповіс-те
вез-уть, зна-ють	сид-ять, сто-ять	дад-уть	їд-ять	оповід-ять (суть)

Показані форми мають значіння теперішнього часу тільки в дієсловах недоконаних, а в доконаних форми теперішнього часу мають значіння часу прийдучого, напр.: *дам, привезу, посиджу, зазнаю, постою* і т. ин.

УВАГА. В часівниках другої відміни в третій особі однини здебільшого *-ть* не вимовляють, коли наголос не стоїть на *-и* напр.: *ходи[ть], води[ть], носи[ть].*

ВОЛЬОВИЙ СПОСІБ.

85. Форми кінцівок вольового способу такі:

ОДНИНА.	МНОЖИНА.
особа -и,	I. особа -ім (о), -ймо
	2. „ -іть (іт), -йте.

Кінцівку 2-ї особи однини на -и мають дієслова з пнями теперішнього часу на шелестівку і при тому тоді, як наголос пада на -и, напр.: *берй, нес-й* (але *ход-й і ходь*), коли ж наголос не пада на -и, то воно зникає без сліду, коли пень кінчиться на -в, напр.: *постав, вибав,* або зникаючи лишає

слід помягчуючи попередню шелестівку, напр.: *приходь, принось, привозь, кинь, стань, прибудь.*

Пні на голосівки мають в вольовім способі кінцівку -й, напр.: *ма-й, ко-хà-й, ри-й, ши-й, би-й, купу-й, рату й, напі-й, сі-й.*

В 1-ій особі множини пні на шелестовий (опріч пнів на -в) мають кінцівку на -імо (пні на -в на -мо), пні на голосівку -ймо, напр.: *ходімо, берімо* (часто скорочено: *ходім, берім*), *поставмо, кохà-ймо, тривà-ймо, сі-ймо, рату-ймо.*

В 2-й особі множини пні на шелестівку (опріч пнів на -в) мають кінцівку -іте. Кінцеве (назвучне) -е в дієсловах, що мають в однині -и часом або зникає без сліду, або лишає слід мякшучи попередню шелестівку, напр.: *беріте, берiт, берiть,* а в тих дієсловах, що в однині кінчаться на -в або на мяку шелестівку, в другій особі множини маємо кінцівку -те; напр.: *постàв-те, прихóдь-те, занóсь-те.*

Пні на голосівку мають в 2-ій особі мн. кінцівку -йте, напр.: *тривà-йте, кохà-йте, би-йте, сі-йте, купу-йте.*

УВАГА. Для 3-ї особи вольового способу ми вживаємо:

1. другої особи вольового способу одн. і множ., напр.: *помагай Бі; прибудь щастя, рóзум буде; святися імя твоє; ратуйте хто в Бóга вірує.*

2. описово—виразом *нехай, хай, най і* 3-ю особою дійсного способу, напр.: *нехáй (хай, най) прийде, прийдуть, не приходять.*

3. описово—виразами: *щоб* і причасником чинним минулим, напр.: *щоб ти прийшов, щоб ви двері зачинили; щоб він до мене не приходив;* і теж на ознаку великого бажання виразом *бодай* і причасником чинним минулим, напр.: *бодай він не діждав, бодай він пропав.*

ПРИЧАСНИКИ.

86. Причасниками звуться іменні форми, що постали з дієслівних пнів; з пнів теперішнього часу і інфінітиву. Вони заховують прикмети дієслівних пнів, цеб-то можуть виражати вид і час, а по формі бути або прикметниками, або прислівниками.

	ПРИЧАСНИКИ ПРИКМЕТНИКИ	ПРИЧАСНИКИ ПРИСЛІВНИКИ.
Тепер. час:		нес-учи, сид-ячи
Минул. час.	ніс, нéс-лá, нéс-лó; сиді-в,-ла,-ло	ніс-ши, сиді-вши
Минул. час терп.	нéс-ений, а, е	нéсено, сидж-ено

87. Причасник прислівник-теперішнього часу чинний. Причасник тепер. часу чинний твориться від пнів тепер. часу кінцівками **-учи (-ючи),-ачи (-ячи).**

Кінцівку **-учи (-ючи)** мають дієслова I, II, V і VI кляси, а **-ачи (-ячи)** дієслова III і IV кляси. Практично їх вигідно творити від 3-ї особи множини тепер. часу, відкидаючи кінцівку **-ть** і прилучаючи **-чи**, напр.: *беру-ть, беру-чи, хóдя-ть, хóдя-чи.* Дієслова доковані не мають причасника теперішн. часу.

88. Причасник присудковий минулого часу чинний. Цей причасник не схиляється по відмінках і в реченні творить форми минулого часу; його прикметникова властивість тільки в тім, що він відмінюється по родах і числах згідно з родом і числом того підмету, до якого стосується. Форми кінцівок іменового відмінку в пнях на голосівку і в пнях на т і д (що перед кінцівками зникають): **в,-ла,-ло,**мн.**-ли,** що практично можна утворити від інфінітиву відкинувши кінцівку **-ти,** напр.: *брà-ти -бра-в, бра-ла, бра-ло, бра-ли, мес-ти (мет-у)—мів (з метл) мела, мело.* У пнів на шелестівку в мужеському роді маємо чистий пень, при чім **е** і **о** в закритім складі пня міняється на **і** напр.: *нес-ти—ніс, ліз-ти—ліз, рос-ти—ріс, рев-ти—рів, соп-ти—сіп, хроп-ти—хріп, товкти—товк* і т. ин., але у мн. і також в жін. і ніяк. р. кінцівки **-ла,-ло,-ли** заховуються: *нéс-лà, нéс-лó, нéс-ли, рос-ла, рос-лó, рос-ли.* В дієсловах: **б л і д н у т и, м ó к н у т и, п у х н у т и, х у д н у т и, с л á б н у т и:** *блід, мок, пух, худ, слаб:* **у в я н у т и, т а н у т и, т и с н у т и—** *вяв і вянув, тав і танув, тис і тиснув.* Займенникові форми цього причасника, напр.: *залізл-ий, минул-ий, тривàл-ий, за-ховàл-ий* і т. ин. правлять за звичайні прикметники і схиляються по відмінках.

89. Причасник-прислівник минулого часу чинний. Цей причасник практично можна утворити від минулого часу, цеб то від форми муж. роду причасника присудкового минулого чинного додавши до його *-вши,-ши*, напр.: *взя-в—взя-в-ши, носи-в—носи-вши, ніс—ніс-ши, біг—біг-ши, мів—мів-ши, плив—плив-ши* і т ин.

90. Причасник минулого часу терпний кінчиться на -ний, -ений,-тий, а, е.

Кінцівку -ний,а,е мають пні на голосівку -а, напр.: *писа-ний зна́-ний.* Від пнів інфінітиву на голосівку -а можна його утворити відкинувши кінцівку -ти і додавши -ний, а, е: писа-ний, зна́-ний, бра́-ний, позоло́чува-ний, подото́чува-ний і т. ин.

В дієсловах на-ува—(напр.: куп-ува́-ти) в причаснику маємо приросток-ува—в формі *-ова*: куп-о́ва-ний, дар-ова-ний (дар-ува́-ти).

Дієслова I-і кляси на -н-,-і-,-у-,-я-,-р- мають причасник минул. часу терпний на -тий, а, е, що додається до пня інфінітиву, відкинувши кінцівку -ти, напр.: *ви-тий, ми-тий, кри-тий, ши-тий, би-тий; грі-тий, забу-тий, ду-тий, чу-тий, жа́-тий, мя-тий, де́р-тий, поже́р-тий, запе́р-тий, те́р-тий.*

Решта дієслів має причасник минулий терпний на-ений, що додається до 1-ї особи тепер. часу, відкинувши кінцівку-у, напр.: *печ-у — пе́ч-ений, вед-у—ве́д-ений, кин-у—кин-ений, верч-у—верч-ений, нош-у—нош-ений, куплю—купл-ений.* Від *скуб-у—скубл-ений і скуб-а-ний.*

91. **Причасник-прислівник присудковий минулого часу терпний.** Цей причасник є власне іменна форма ніякого роду причасника минулого терпного, напр.: *но́шено, ко́шено, бито, мито, жа́то, де́рто, кинено, во́джено, бро́джено,* і т. ин. В реченні буває тільки присудком.

Часи описові або зложені.

92. **Минулий час.** В давній мові минулий час творився з причасника присудкового минулого чинного на-л(з),-ла,-ло і теперішнього часу помічного часівника: *есьм, еси, есть, есьмо есте, суть.* Послідки цього часування лишилися в галицьких формах напр.: *носив-ем, носив-есь, носили-сьмо, носили-сьте.* В литературній мові минулий час тепер твориться без помочі помічного дієслова, являючи в себе тільки причасникову форму і виражаючи стосунок до особи займенником особовим, напр.: *я, ти, він косив; ми, ви, вони косили.*

УВАГА. Зрідка подибується форма другої особи одн. з помічним дієсловом, напр.: *ходив еси, знав еси; Не дав еси мені долі.* Шевч.

93. **Передминулий час.** Передминулий час твориться за помічу причасника минулого дієслова бути і такого ж

причасника даного дієслова, напр.: *я, ти, він був прийшов; ми, ви, вони були прийшли.*

94. **Прийдучий час.** Прийдучий час твориться з інфінітиву (або причасника чинного минулого присудкового) і форм помічного дієслова *бути* або *яти*: *буду, будеш* і т. д., *му, меш* і т. д., напр.:

носити-му	буду	носити або носив
носити-меш	будеш	
носити-ме	буде	
носити-мемо	будемо	
носити-мете	будете	
носити-муть	будуть	

95. **Гаданий спосіб.** Гаданий спосіб має два часи: теперішній і минулий. Перший твориться з причасника минулого присудкового чинного і часточки би, б. Минулий час твориться з тепер. часу гаданого способу дієслова бути і причасника минулого присудкового чинного даного дієслова, напр.:

теперішній час: *я, ти, він би прийшов, ми, ви, вони б прийшли.*

минулий час: *я, ти, він би був прийшов, ми, ви, вони б були прийшли.*

Часточка гадана би, б часто не стоїть безпосередно при дієслові, а лучиться з иншими словами, переважно із злучниками: *а, що, коли, де* і т. ин., напр.: *охочеб я прийшов; аби сюди не ходили, поставлено варту; він не прийде, щоб ви знали.*

96. Терпні форми творяться з причасника терпного на -ний і-тий та помічного дієслова *бути*, що в теперішнім часі опускається.

Взірець терпних форм:

Дійсний спосіб.

Теперішній час:	я, ти, він принесений, а, е; ми, ви, вони принесені.			
Минулий час:	я, ти, він був принесений, а, е; ми, ви, вони були принесені.			
Прийдучий час:	я буду ти будеш він буде	принесений, а, е.	ми будемо ви будете вони будуть	принесені.

Гаданий спосіб.

Тепер. час: якби	я принесений, а, е	ми пренесені
колиб	ти „	ви „
аби, щоб він	„	вони „

Минул. час: я був би принесений, а, е
ти був би принесений, а, е і т. д.

Вольовий спосіб.

однина: будь принесений, а, е

множина: будьмо } будьте } принесені нехай будуть }

Неособові терпні форми виражаються причасником терпним присудковим минулого часу і помічним дієсловом бути:

принесено (є); було, буде принесено.
аби принесено, було б принесено.

УВАГА. Часто терпність виражається прилученням зворотного займенника *ся* до чинної форми дієслова, напр.: *книжка читається, читалася, буде читатися, хата, будується.* Неособово: *хату будується, хату будувалося.*

Уваги до часування дієслів.

97. Часування українського дієслова зводиться власне на часування теперішнього часу. Пні теперішнього часу не завжди припадають до пнів інфінітиву; з уваги на це ми можемо поділити всі дієслова на чотирі громаді:

До I-ї громади належать дієслова I і V кляси з пнем на шелестівку: *нес-у, бер-у.*

До II-ї громади—дієслова II-ї кляси з пнем на -*н*-: *ста-н-у, гля-н-у.*

До III-ї громади—дієслова I, III, V і VI кляси з пнем на голосівку і на *л, н*: зна́-ю, ши-ю, грі-ю, сі-ю, жал-і-ю, купу-ю, кол-ю.

До IV-ї громади—з пнем на шелестівку дієслова III і IV і V кляси: *гор-ю (гор і-ти), нош-у (нос-и-ти), пиш-у (пис-а̀-ти).*

Громада I. Пень теперішнього часу рівний кореневі.

а) корінь на шелестівки передньоязикові: с, з, т, д, р: *нес-у (не́с-ти), вез-у (вѐз-ти), плет-у (плѐс-ти), вед-у (вѐс-ти) жер-у (жѐр-ти).*

УВАГА. Корневі *т* і *д* перед кінцівкою інфінітиву міняться на *с*.

б) на шелестівки задньоязикові **к** і **г**: *волоч-у* (*волок-ти*,) *печ-у* (*пек-ти*), *січ-у* (*сік-ти*), *тов-чу* (*товк-ти*), *ляж-у* (*ляг-ти*) *мож-у* (*мог-ти*), *пряж-у* (*пряг-ти*), *стереж-у* (*стерег-ти*), **і т. ин.**

УВАГА. В пнях теперішнього часу на місці корінеших **к** і **г** маємо відповірні **ч** і **ж**: *біж-у*, *біж-и*, *біж-учи* (від *біг-ти*).

в) Корінь на носові **м** і **н**: *віз-ьм-у* (*вз-я-ти*), *ім-у* (*н-я-ти*), *дм-у* (*ду-ти*), *жн-у* (*жа-ти*), *мн-у* (*мя-ти*, *мня-ти*), *пн-у* (*пя-с-ти*), *тн-у* (*тя-ти*), *по-чн-у* (*по-ча-ти*) *клен-у* (*кля-с-ти*).

УВАГА В дієсловах *пясти*, *клясти* **с** перед кінцівкою *-ти* появилось під впливом дієслів мести, вести, плести і ин. (причасники: *кля-тий*, *на-пя-тий*).

2. Всі дієслова з пнем теп. часу на **м** і **н** мають причасник минулий терпний на *-тий*, **а**, **е**: *взятий*, *мятий* (*мня-тий*), *по-ча-тий* і ин.

3. Приросток **с** (з)- перед пнем теперішнього часу переходить в зі-: *зітн-у* (*с-тя-ти*), *зі-мн-у* (*зі-мня-ти*), *зі-пн-у* (*с-пя-с-ти*), *зі-дм-у* (*з-ду-ти*) і ин.

4. Дієслова з коренем *-ча-* бувають тільки з приростками: *за-ча-ти*, *по-ча-ти*, *в-ча-ти*, *роз-по-ча-ти*, напр.: *за-чн-у за-чн-и*, *за-ча-в*, *за-ча-вши*.

г) Корінь на губні **п**, **б**, **в**: *греб-у* (*греб-ти*), *плив-у* (*плив-ти*, *плис-ти*), *хроп-у* (*хроп-ти*), *соп-у* (*соп-ти*), *рев-у* (*рев-ти*), *скуб-у* (*скуб-ти*).

УВАГА. Дієслова *гребти* і *пливти* в інфінітиві в деяких говірках мають **с**, останній з опустом **в**: *гребсти*, *плисти*, а дієслово жити має двоякі форми: *живу*, *живи*, *живучи* і *жи-ю*, *жий*, *жи-ючи*.

д) Корінь на шелестівку, а пень інфінітиву з наростком -**а**-: *бер-у* (*бра-ти*), *пер-у* (*пр-а-ти*), *зв-у* (*зв-а-ти*), *рв-у* (*рв-а-ти*), *сс-у* (*сс-а-ти*)

Громада II. Пень теперішнього часу з наростком -**н**-:

а) пень інфінітиву рівний кореневі: *ста-н-у* (*ста-ти*), *лип-н-у* (*лип-ти*), *тяг-н-у* (*тяг-ти*), *сох-н-у* (*сох-ти*), *ді-н-у* (*ді-ти*).

б) пень інфінітиву з наростком -**ну**-: *та-н-у* (*та-ну-ти*), *ги-н-у* (*ги-ну-ти*), *ки-н-у* (*ки-ну-ти*) **і т. ин.**

УВАГА. І. Часом дієслова а) мають в інфінітиві також наросток *-ну-*, напр.: *дох-ти* і *дох-ну-ти*, *сох-ти* і *сох-ну-ти*, *пух-ти* і *пух-ну-ти*, *вяти* і *вя-ну-ти*, *до-сяг-ти* і *до-сяг-ну-ти* і ин.

Громада III. Пні теперішнього часу на голосівку і л (ль), р:

а) *зна-ю* (*зна-ти*), *ши-ю* (*ши-ти*), *ри-ю* (*ри-ти*), *ми-ю* (*ми-ти*), *кри-ю* (*кри-ти*), *ни-ю* (*ни-ти*), *гни-ю* (*гни-ти*), *кол-ю* (*коло-ти*), *бор-ю* (*боро-ти*).

УВАГА. Дієслова **бити, пити, вити, лити** мають в теперішнім часі і в вольовім способі: *бю, пю, вю, лю; бий, пий, вий, лий.*

б) *сив-і-ю* (*сив-і-ти*), *убож-а-ю* (*убож-а-ти*)

в) *слух-а-ю* (*слух-а-ти*), *дб-а-ти* (*дб-а-ю*),

г) *куп-у-ю* (*куп-ува-ти*), *буд-у-ю* (*буд-ува-ти*).

Громада IV. Пні теперішнього **часу** на шелестівку дієслів III, IV і V **кляси.**

а) *гор-ю* (*гор-і-ти*), *сидж-у*, *верч-у* (*верт-і-ти*), *муш-у* (*мус-і-ти*), *гремл-ю* (*грем-і-ти*), *терпл-ю* (*терп-і-ти*), *крич-у* (*крич-а-ти*), *сто-ю* (*сто-я-ти*), *бо-юсь* (*бо-я-тись*).

УВАГА 1. Кореневі д, **т** і **с в** першій особі перед кінцівкою у міняться на відповідні дж, ч і ш; губні в І-й особі одн. і в 3-й особі множ. перед кінцівками -ю і -ять мають л: *губ-л-ю, губ-л-ять.*

б) *нош-у* (*нос-и-ти*), *трудж-у* (*труд-и-ти*), *вож-у* (*воз-и-ти*), *трач-у* (*трат-и-ти*), *пущ-у* (*пуст-и-ти*), *ставл-ю* (*став-и-ти*), *куп-л-ю* (*куп-и-ти*).

в) *пиш-у* (*пис-а-ти*), *вяж-у* (*вяз-а-ти*), *топч-у* (*топт-а-ти*), *диш-у* (*дих-а-ти*), *плач-у* (*плак-а-ти*), *диб-л-ю* (*диб-а-ти*), *лам-л-ю* (*лам-а-ти*), *клеп-л-ю* (*клеп-а-ти*), *сип-л-ю* (*сип-а-ти*).

УВАГА 2. Дієслова *полохати, дихати, прохати, махати; дибати, ламати, тріпати, крапати* мають ще форми: *полохаю, дихаю, прохаю, махаю, дибаю, ламаю, тріпаю, крапаю.*

Неправильні дієслова.

Неправильними (нерегулярними) дієсловами звуться такі дієслова, що їх часування відступає від вище даних зразків. Напр.: від *їхати* **ми б сподівались в тепер. часі:** *їхаю, їхаєш*, **а тим часом маємо** *їду, ідеш* **і т. д.: від** *гнати* **не** *гнаю*, **а** *жену*. **Не граматика, а історія язика нам виясняє причину тої неправильности. Нижче ми подаємо тільки спис таких дієслів і їх форми, що відмітні від звичайних.**

98. Бути. Дієслово **бути** має три пні: пень теперішнього часу **ес-**, пень прийдучого часу **буд-** і пень минулого **часу бу-**. В живій мові залишилася тільки форма 3-ї особи однини **є**, що **вживають** її для всіх осіб і одн. і мн. **Форма** дру-

гої особи єси дуже рідко подибується і часом має значіння займенника **ти**, напр., у Шевченка: *Добре єси, мій кобзарю, добре, батьку, робиш.*

Прийдучий час: *буд-у, буд-еш* і т. д.; минул. час: *був, була, було, були.*

Гаданий спосіб. Тепер. час гаданого способу заховався в подобі часточки **би, б**, що стосується зарівно до всіх осіб, напр.:

Як би, мати, я сокіл, я б до тебе прилетів. Макс. 17. *Да проси, доненько, Бога, що б щаслива доля.* Чуб. IV, 128. *Як би він в дорозі, то б рипіли вози.* Рудч. Ч. п. 183.

Минулий час: *я, ти він (вона, воно) був би, була б, був би; ми, ви, вони були б.*

Вольовий спосіб. 2 ос. одн. *будь.*
1 особ. мн.: *будьмо*
2 „ „ : *будьте*

Причасник минул. часу чинний: *бувши*
„ „ „ терпний тільки в похідних дієсловах з приростками: *за-бутий, на-бутий,* і т. ин. *за-буто, на-буто.*

99. Іти.

Тепер. час: *ід-у, ід-еш* і т. д. (пень *ід-*).

Минул. час: *я, ти, він ішов, ми, ви, вони йшли.*

Вол. спосіб: *іди, ідіт* (пріч) і *ходи, ходіт* (сюди, до ме́не; від дієслова *ходити*), але з приростками: *зайди, зайдіт* теж *заходь, заходьте.*

Причасник тепер. часу: *ідучи*
„ минул. часу: *ішовши*
„ „ „ терпний тільки з приростками: *на-йдечий.*

100. Іхати. Пень тепер. часу їд-; пень інфінітиву їха-.

Тепер. час: *їду, їдеш* і т. д.

Минул. час: *я, ти, він їхав, ми, ви, вони їхали.*

Вольвов. спосіб: *їдь, їдьмо, їдьте.*

причасник тепер. часу *їдучи*
„ минул. часу: *їхавши.*

101. Сісти. Форми тепер. часу в значінні прийдучого: *сяду, сядеш* і т. д. Вольовов. спосіб: *сядь, сядьмо, сядьте.* Причасник минул. часу: *сівши.*

102. Рости. (з рот-ти). Пень тепер. часу **р о с т-**: *рост-у, рост-еш* і т. д. Минул. час.: *ріс, росла, росло, росли.* Прич, мин.: *рісши.*

103. Лягти і запрягти мають причасн. мин. ч.: *ліг, лігши, запріг, запрігши.*

104. Няти. Пень інфінітиву має в назвуку н- (*н-я-ти*). Тепер. час: *йму, ймеш* і т. д Вол. сп.: *йми, ймім, ймiт*. Прич. мин. ч. *няв, няла*; *нявши.*

В дієсловах з приростками, коли приросток кінчиться на голосівку **е, и, і, о,** то кореневе й- заховується: *прийняти. дійняти, пронятйи* і т. ин., а коли приросток кінчиться на -а, то й переходить в н: *за-нняти, на-нняти.* З приростком з-: *з-н-я-ти, зніму, знімеш* і т. д. З приростком вз- (уз-). *вз-я-ти, віз-ьм-у, візьмеш* і т. д. Здійняти при *зняти* утворено на взір *діняти.*

105. Гнати. Тепер. час: *жену, женеш* і т. д. Вол. сп. *жени, женім, женіт*. Прич. теп. часу: *женучи*; прич. мин. ч. *гнавши.*

106. Ткати. Тепер. ч.: *тчу, тчеш* і т. д. Вол. сп. *тчи* Прич. теп. ч.: *ткучи.*

107. Молоти. Тепер. ч.: *мелю, мелеш* і т. д. Вол. сп. *мели, мелім, меліт.*

108. Кувати, плювати, давати Тепер. ч. *кую, плюю, даю.* Вол. сп. від *давати*: *давай, даваймо, давайте.* Але тепер. час від *ховати*: *ховаю,-єш* і т. д.; вол. сп. *ховай, ховаймо, ховайте.*

109. Хтіти, хотіти. Тепер. ч. *хочу, хочеш* і т. д. Вол. сп. (*за*)*хоч*, (*за*)*хочте.* Мин. ч. *хтів* (*хотів*). Прич. м. ч. *хтівши* (*хотівши*). Прич. мин. ч. терпн.: *хочено.*

110. Боліти. Дієслово *боліти* не має I ос. одн. і множ. і 2 особи множ.: *болиш, болить, болять* (не треба це дієслово брати за одно з дієсловом *боліти*: *болію, болієш* і т. д).

111. Дієслова неперехідні з приростком по-, напр.: *по-залазити, по-снути, по-сідати, по-вилітати* і т. п. не мають однини, бо стосуються до чинности кількох; не можна сказати *я посну*, а тільки: *ми поснемо, ви поснете, вони поснуть.*

Синта́кса.

I. Будова речення.

1. Речення. Реченням зветься слово або й кілька слів, що через них ми даємо на до́гад або на ро́зум людям свою гадку.

(*i*) Гадкою ми звемо все те, що людина уявляє в собі, в своїй свідомости, і чого нема поза нею. Сказавши инакше, гадка є те, про що можна догадатися, або що можна знати тільки тоді, як людина його виявить або словом, себ-то своєю мовою, або яким рухом свого тіла, як от свої думки, почуття.

Приклади речень: *Ніч, Навкруги тихо, тихо. Ледве чути вітру повівання. Де-не-де блима вогник. Навдаля видко білу хатку.*

З наведених прикладів ми бачимо, що гадку можна висловити і одним словом („Ніч") і громадою слів („Де-не-де блима вогник"). Коли речення складається з кількох слів, то всі ці слова становлять таку цілість, що значіння кожного поодинокого слова є тільки частиною значіння тої цілости. До того ще не всі слова в реченні мають однакову силу (вартість). Кожне речення має свій осередок, або основу, в якомусь слові, а инші слова навязуються до того осередку. Так, напр., в реченні: *Вчо́ра дала мені мати з дубового дерева бодню*", осередком, чи основою, речення є дієслово „*дала,*" бо всі инші слова стосуються до того дієслова. На питання: Хто дала?—відповідаємо „*мати*", на питання: Що мати дала?—відповідаємо „*бодню*", Кому дала? —„*мені*", Коли дала?—„*вчора*". Слова „*мати*", „*бо́дню*", „*ме-*

ні", "*вчора*" стосуються безпосередно (просто)до дієслова "*дала*", а слово «*моя*» стосується вже до слова «*мати*» (чия мати?), "*з дерева*" до слова «*бодня*» (з чого бодня?), а «*дубового*» до слова «*дерева*» (з якого дерева бодня?) і вже разом з теми словами вони стосуються до дієслова «*дала*».

Показувати, як стосуються до осередкового слова инші слова в реченні і як вони стосуються одно до дного, значить аналізувати або розкладати речення, а саме поступовання наше при тім зветься розкладом або аналізою речення. Слова, що всі разом становлять одно речення, є складниками того речення.

2. Члени гадки. Кожна гадка, себ-то те, що ми собі уявляємо, складається з двох членів. Оден член буде уявою тої річи, що про неї щось висловлено в реченні, а другий член буде уявою тої ознаки, що її має в собі вислів. Перший член зветься підметом гадки, а другий її присудком. Здебільшого обидві ті уяві мають кожна свого язикового відповідника. Наприклад, в реченні: "*Минулося моє гуляння*", слова "*моє гуляння*" є відповідником уяви річи, а слово "*минулося*" — відповідником уяви ознаки, перші—підмет, друге—присудок. Як підмет, так і присудок, кожен ми можемо висловити в однім слові і в кілька словах. Коли вони висловлені кожен в кілька словах, то становлять громаду слів підметову і громаду слів присудкову.

3. Речення по формі уяви. Форма, в якій ми уявляємо річ, звичайно буває речівник, а форма, в якій ми уявляємо собі ознаку—дієслово. Але не завжди в реченні обидві уяві мають окремих язикових відповідників. Хто говорить, тому часом досить висловити відповідник одної якої уяви, речівникової або дієслівної, щоб дати на розум слухачеві цілу гадку. Уважаючи на це, ми можемо розріжняти дві громаді речень:

а) Розчленовані речення, де підмет і присудок кожне має свого язикового відповідника, напр. *Пожурилися* | *нашії хлопці*. Будз. 152.—*На першій могилі стоїть* | *дуб зелений*. ibid. 153.—*Гіркі ж* | *мої перевози*. ibid. 120.

б) Нерозчленовані речення, де підмет і присудок мають тільки одного язикового відповідника, що його досить, щоб збудити в слухачеві цілу гадку, напр.: *Десь моєму панові лихом занудилось.* Буд. 161.—*Бідна моя головонько!* К. Кв. 18.

4. Речення по формі вислову. Основою вислову звичайно буває дієслово в особовій формі, напр.: *світає; він гуляє;* але буває й так, що в основі вислову лежить *імення* або його рівнозначник, і речення не має жадного дієслова, напр. *ніч*; *тьохкання соловейка*; *там гай, а тут річка*. З огляду на це ми можемо розріжняти дієслівні і іменні речення.

Так що ми маємо такий основний поділ речень:

I. Розчленовані речення	а) Розчленовані дієсловні речення.
	б) Розчленовані іменні речення.
II. Нерозчленовані речення	а) Нерозчленовані дієслівні речення.
	б) Нерозчленовані іменні речення.

5. Речення по способу висловлення. По способу висловлення речення можна розділити на:

а) Вислівні, коли ми що висловлюємо, як факт, себто як те, що є, було або буде, або ж, чого нема, не було або не буде. Ті вислівні речення, якими ми стверджуємо факт, звуться додатними, напр.: *я візьму книжку*, а ті, що ми їми заперечуємо факт, звуться заперечними, *я не візьму книжки.*

б) Питайні, коли ми питаємось за що, напр.: *чи пан на господі?—Хто плаче без голосу?—А без чого світ не буде?—Хочеш побачити батька?—На що голова на вязах?* Ном. 122.

в) Покличні, коли ми покликуємо, напр.: *А лиха година!* Ном. 3545.

г) Вольові, що висловлюють розказ або бажання, напр.: *Та продаймо, браття, коня вороного.* Бал. 31—*Подайте мені того Михайлика.* ЗЮР. I, 3.—*Піди там лисого коника коростового ззіж.* Чуб. II, 7.—*Вічний покій предкам і дідам!* ЗЮР. I, 65—*Година вам щаслива! щоб ви бачили сонце, світ і діти перед собою.* Ном. 4563.

6. Речення по своєму складові. По своєму складові речення бувають п р о с т і і з л о ж е н і. Простим речення буває тоді, як всі його частини виражено поодинокими словами, а зложеним тоді, як деякі його части виражено цілими реченнями. Речення, що виражають части другого речення звуться п о б і ч н и м и, а те речення, в якім є побічні речення, супроти останніх зветься г о л о в н и м. Так речення: *„він знає, що починає“*—зложене, бо складається з двох речень, головного *„він знає“* і побічного *„що починає“*. Побічне речення в цім зложенім реченні доповнює дієслово *„знає“* і таким чином входить в склад цілого речення.

УВАГА. Речення побічні від головних відділяються комою (,).

II. Розклад речення.

7. Підмет. Підмет є те, про що ми гадаємо. Висловлюючи те, про що ми гадаємо, ми його називаємо. Називаючи яку річ ми звичайно вживаємо речівника. Речівник, коли він править за підмет, відповідає на питання *хто?* або *що?* поставлене при присудкові.

Инші слова, що відповідають на питання *хто? що?* є рівнозначними речівникові і так само, як і він, правлять за підмет в реченні.

Значить підметом буває або

(*i*) Речівник; або

(*ii*) Слово чи слова рівнозначні речівникові.

8. Форми підмету. Ми розріжняємо шість форм в о с н о в і підмету:

(*i*) Р е ч і в н и к і р е ч і в н и к о в и й з а й м е н н и к: *В і т е р повіває, р о ж а процвітає.* Бал. 71.—*Хоч ти не скажеш, скаже твоя м а т и.* Нет. 261.—*Т о єсть згуба цілого світа.* Чуб. V 269.—*Ц е була калина.* Чуб. II, 19.—*Х т о бється, а в кого ч у б и болять.* Ном. 1305.—*Не ходи по ночах, щ о с ь тебе вкраде.* Мил. 106.

(*ii*) І н ф і н і т и в: *Ой к о с и т и, м о л о т и т и—велика робота.* Ковб. П. II, 242.—*Д и в и т и с я на тебе гоже.* Мет. 201.

(*iii*) Прикметник і прикметниковий займенник: *Убоге не жиє, а тміє.* Ном. 1575.—*Живий— жива загадка.* Чуб. I 255.—*Як чоловік здоров, то всяке кохає.* 3100. I 23.—*Усе пішло у ростіч.* Чуб. II 399.

(*iv*) Прислівник: *Багацько не вадить.* Ном. 1366.—

(*v*) Наве́дення: *„Ратуйте" почулося в лісі.—„Нехай" — недобрий чоловік.* М. Пр. 378.— *Малий у нього „спасибі".* Ном. 4612.—*Яке „помагай-бі",таке й бувай здоров".* Ном. 7123.—*І нас „не треба" був та вмер.* Ном. 9769.

(*vi*) Побічне речення: *Ратуйте, хто в Бога вірує.* Ном. 4506.—*Чому це так сталося, мені не відомо.—Хто хоче питлювати, мусить зачекати.* Ном. 5596.

УВАГА. (*i*). Наведенням звуться чужі слова в реченні. (*ii*). Підмет иноді буває зложений, себ-то складається з кілька поодиноких підметів до того самого присудку: *Батько й мати пішли до церкви.—Не мила худоба ані в стозі жито.* Чуб. v. 3.—*Риба та зайці приведуть у старці.* Ном. 15579.

9. Присудок. Присудком в реченні є те, що ми висловлюємо за підмет. Коли ми щось висловлюємо, то мусимо вживати висловного слова. Таким словом є дієслово.

Значить в основі присудку мусить завжди бути дієслово, або слово чи слова рівнозначні з дієсловом.

10. В дієслівнім реченні присудком, себ-то відповідником присудкової уяви, буває завжди дієслово в особовій формі, а в дієслівно-іменному реченні—дієслово в особовій формі разом з іменням, здебільшого з прикметником або речівником. Ім́енна частина присудку зветься присудковим імевням, а дієслово—помічним дієсловом. Так в реченні: *Ви є розбійники.* Кольб. II, 78. „є"—помічне дієслово, „розбійники" присудковий речівник.

(*i*) В чисто дієслівнім реченні дієслово-присудок, опріч свого вислову, ще й своїми формами показує стосунок того, що висловлено, до підмету (я сиджу, ти сидиш), до часу (я сиджу, я сидів), до числа підметів (я сиджу,

ми сидимо), спосіб як ми собі уявляємо чинність (я сиджу, сидів би, сиди) і т. д. Особа, число, час, спосіб, стан чинности, вид—то є форми присудковости. В дієслівно-іменнім реченні зміст вислову лежить переважно в імéнні, а дієслово виражає переважно форми присудковости, що імення не має, і через те таке дієслово зветься помічним. Так, напр., в реченнях: *він добрий, він здається добрий, він родився добрий, він удався добрий, він зветься добрий* і т. д., те, що ми висловлюємо про підмет, міститься в імéнні, а те, як ми собі уявляємо певну ознаку і в якім стосунку до підмету, міститься в дієслові.

(*ii*) Дієслова „бути" в теперешнім часі здебільшого в реченні бракує, і тоді воно набуває чисто іменного характеру: *Ти не вітер буйний в полі, а я не билина.* Бол. III, 335—такі речення ми можемо назвати реченнями з нуловим дієсловом.

11. Помічні дієслова. Помічних дієслів, себ-то таких, що вживаються з присудковим іменням небагато, а власне: *бути, бігти, вдатись, вернутись, встати, господарювати, жити, звати,-сь, називати,-сь, здаватись, зіставатись, іти* (*вийти, піти, прийти,*) *їхати, лежати, лягти, лізти, матись, показатись, придатись, робитись, родитись, вродитись, рости, сидіти, снитись, спати, стати, стояти, танцювати, упасти, ходити, чекати, чинитись.*

Приклади. Будь мені лицарь да віриесенький. Макс. II, 18.—Нещаслива-ж вродилася, нещаслива згину. Чуб. V, 256.—Не родися красний, але щасний. Закр. 189.—Ой щось наш отаман невеселий ходить. Чуб. V, 1051.—Зробився ще кращий, ніж був. Рудч. I, 128.—За рік виросла рівна з мамою. Чуб. II, 390.—Рости, дубе, тонкий високий. Чуб. III, 473.—Великі вже поросли. Рудч. I, 118.—Тепер же я сиротина у світі зосталась. Чуб. V, 747.—Парубок називався Івась. ЖС. II, I, 67.—Вже вони не діти, а вже стали парубок і дівчина гарненькі. Рудч I, 118.—Він упав забитий. ЖС. II, I, 49.—Підріс же він великий ЕЗ. I, 21.—Вже безпешна прийшла до хати. Чуб. II, 512.—

Так ото ж ми розрізняємо такі дві громаді речень:

1. **Речення з чисто дієслівним присудком**, напр:

В чистім полі біл камінь л е ж и т ь,
Ой на тім каменю сиз орел с и д и т ь. Метл. 242.

УВАГА. Часом рівнозначником дієслова буває дієслівне межислівце, що виражає раптову чинність в минулому часі, напр.: *Повставали вони вранці та й г у л ь к до худоби.* Харьк. Сб. IX, 267.—*Пальцем ш и р ь йому у вікі.* ibid. 268. *Москаль х а м і л ь до своєї поклажі,* ibid. 276.—*Аж ту разом с к р и п: щось іде до хати.* Е. Зб. VIII, 124—*Б о в т ь у воду.* ЗЮР. I 75.—*Мене щось за бороду л а п.* М. Пр. 87.—*Він ш у б о в с т ь у воду.* М. Пр. 59.—*От Кияне ш у ш у - ш у ш у і радяться: А що ж? оддаймо.* ЗЮР. I, 4.—Межислівця бувають так само рівнозначниками і волевого способу, напр: *Г е т ь його сюди.* Ном. 5032.—*А к е Харько кабаки.* Кв. д. р. 30.—*Н а тобі, дочко, цього зілля.* Чуб. II, 164.

2. **Речення з помічним дієсловом і присудковим іменням**, напр.:

(*i*) Пом.-дієсл.+речівник: *Я, каже, б у д у ваш с и н.* Чуб. II. 305.—*Жінка в і д ь м а б у л а.* Чуб. II, 403.—*Гроші не п о л о в а.* Чуб. I, 244.—*Кому* (є) *к н и ж к а?-Ти б у д е ш м е н і.*

(*ii*) Пом.-дієсл+прикметник: *Вже не б у д у в е с е л а.* Чуб. V, 322.—*Кінь коневі не р і в н и й.* Ном. 1019. *Я б у д у з а с в а т а н а.* Кольб. П. II 63. — *Він мабуть уже п о с і ч е н и й.* Чуб. II, 215.—*Гроші з а х о в а н і під дубом.* Ном. 1486—*Ти б у д е ш н а ш а.* Метл. 46.

(*iii*) Пом.-дієсл. + прислівник: *А голова собі й б а й д у ж е, до чого річ нахиляється.* Чуб. II, 561.—*На Масюрівці хати г у с т о.* Грін. III, 654.—*В убогого т о д і неділя, коли сорочка біла.* Закр. 151.—*Своя пазуха б л и ж ч е.* Ном. 9727.—

(*iv*) Пом.-дієсл+інфінітив: *І досі смалятина ч у т и.* Ном, 4126.

(*v*) Пом.-дієсл.+вираз: *С т а л а біда в п о в а з і.* Ж. і Сл. IV, 30. *Моє серце в т у з і.* Чуб. V, 378.—*Що за кінь н а с т а н і.* Чуб. V, 64.—*Панська ласка д о п о р о г а.* Ном. 1200.—*Не для Гриця паляниця.* Ном. 473.—*Усе пішло в р о з т і ч.* Чуб. II, 399.—

(*vi*) Пом.-дієсл. + речення: *Його поклик був: у м р і м о р а з о м.*

УВАГА. (*i*) Присудок часто буває зложений, себ-то кілька присудків стосується до того самого підмету, напр: *Він прийшов до дому і ліг спати.—Більмо окові не шкодить, але не бачить.* Ном. 2002.—*Своя воля добра, та непожиточна.* Ном. 1325.

(*ii*) В поезії нашій дуже часто зложений присудок складається з двох близькозначних дієслів, напр.: *Ш у м и т ь - г у д е дубровонька, Плаче-тужить дівчинонька.* Коцип. 8. *Що сестриця ш и є - в и ш и в а є, Вона плаче та п л а ч е - р и д а є.* Конощ. 108. *То хоч і серед літечка з а ш у м и т ь - з а г у д е не-дай-світа чвара.* Макс. II, 30.—*Стала його б и т и - в ч и т и.* Грін. III. 105.—*Чого моя дитина с м у т н а - н е в е с е л а.* Грінч. III, 174.—

(*iii*) В мові переважно поетичній часом той самий присудок повторюється, напр.: *З а к у в а л а зозуленька, з а к у в а л а жовта.* Лукаш. 137.—*П р а ц ю є ш, п р а ц ю є ш до кривавого поту п р а ц ю є ш і Бог має чого.* Нам. 1570.

1. Помічне дієслово в дієслівнім реченні.

12. В історичнім розвоєві українського дієслова ми спостерегаємо, що ряд форм утворюється не тільки від пня дотичного дієслова, але також і за поміччу инших дієслів і іменних дієслівних форм, напр., причасника, інфінітива, і таким чином повстають так звані зложені форми, себ-то такі, що складаються з двох слів. Перш над усе у нас буде мова про функцію (службу) помічних дієслів в творенні таких форм.

13. Дієслово бути в формах буду, будеш і т д. сполучаючися з формою інфінітиву або причасника минулого присудкового иншого дієслова творить зложену форму прийдучого часу, напр.: *Я к б у д е ш і т и до церкви, то купи вже пуд гнічених слив.* Чуб. II, 29.—*На барабан б у д у г р а в, б у д у г р а в, з а р о б л я в.* Чуб. V, 1163.

Бути в формах було, бувало з формами теперішнього часу доконаними і недоконаними надає недоконаного і повторного характеру чинности в минулому: *Сяду було (бувало) під липою; сідаю було (бувало) під липою.*

Бути в формі причасника присудкового минулого з причасником минулим присудковим иншого дієслова творить

форми часу давно-минулого, напр.: *Все це своїми ушима чув од того чоловіка, що добувся був до льоха.* М. Лр, 82.—*Дуже пан був зажурився і каже.* Чуб. II, 536.—*Сонечко перше було ліпше світило як тепер.* Чуб. I, 4.

Бути в формі гаданого способу теперішнього (часточка б, би) і минулого часу з присудковим минулим причасником иншого дієслова творить форми гаданого способу теперішнього і минулого часу, напр.: *Коли-б я не смалений, то-б я полетів.* Чуб. IV, 75.—*Так би я був зробив, потріскав.* Е. Зб. I, 19.—*Боюсь, щоб не впасти.* Чуб. V, 181.

Так боюся в погріб лізти,
так боюся, щоб не впала,
щоб капуста не пропала. Чуб. V, IIII.

Щоб же ви чули, бо я дверей не буду замикати. Сосн. п.—*Маківкою рот заткни, аби не гуляв.* Ном. 12348.—*Гей аби тому козакові на світі не жити.* Бал. 18.

14. Дієслово няти в формах теперішнього часу му, меш, ме і т. д., що звичайно зливаються з інфінітивом иншого дієслова, творить форми прийдучого часу, напр.: *Може хто йти-ме або їхати-ме—все таки дасть шматок хліба.* Чуб. II, 46.

Як вишеньки-черешеньки та цвістимуть,
Як дівочки та віночки плестимуть,
Мимо твоїх ворітечок та нестимуть,
То не будуть та до хати привертати,
Та не будуть кватирочки відсувати,
Та не будуть та Марусі викликати. Мет. 154.

В полуднево-західнім діалекті перед інфінітивом: *Ой де мемо ночувати? що мемо обідати?* Гол. I, 201.

15. Дієслово стати в інфінітиві і в формах причасника минулого присудкового з інфінітивом иншого дієслова творить видову форму, що показує на початок чинности, напр.: *Ой сам же я да не знаю, що робити стати.* Чуб. V, 362.—*Став коника напувати, стала зозуля кувати.* Чуб. V, 319.

В формі стану, станеш і т. д. з інфінітивом творить форму прийдучого часу з тим самим видовим відтінком, напр.: *Ой як стануть то й стануть вороги брехати.* Чуб. V, 326.

16. Дієслово мати в теперішнім часі з інфінітивом иншого дієслова творить прийдучий час з видовим відтінком повинности, напр.: *Чого ми маємо боятись, ходім до хати.* Чуб. I, 105.—*Як я маю до тебе ходити, коли нас будуть вороги судити.* Метл. 44.

В минулім часі виражає намір.: *Прийшов до сонного та мав його зарізати.* Квіт.

17. Дієслово взяти з інфінітивом иншого часівника творить видову форму, що показує на початок чинности, напр.:

Ой не вспів козак Перебійніс та до могили доїхати,
Як узяв джуро, як узяв малий з пістолів палити.
Метл. 401.

Вилізла на дзвіницю, взяла на гвалт бити. Гол. II, 603.
Ой взяв козак трой-зілля копати,
Взяла над ним зозуля кувати. Бал.

18. Дієслово піти з інфінітивом творить прийдучий час з відтінком починання: *На третій день танцювати піде.* Чуб. II, 47,—*Ой піду я блукати, свого роду шукати.* Макс. 52, 1827.

19. Дієслово давати в формі вольового способу при інфінітиві творить видову форму минулого часу з відтінком початку; напр.: *Баба давай його лаяти.* Чуб. II, 102.—*Давай тоді вони битись.* ib. 253.—*Зараз до дітей, давай їх голубити.* ib. 405.

А в формі доконаній і недоконаній при 1-ій особі дієслова доконаного творить вольовий спосіб 1-ї особи, напр.: *Дай подивлюсь, що там таке.* Чуб. II, 70.—*Дай я тобі одно око виколю.* Чуб. II, 45.—*Давай пошлем свого робітника в ліс.* М. Пр. 349.

20. За помічного дієслова на утворення вольового способу правлять тако ж форми: нумо, нуте, напр.: *Нумо думати-гадати.* Чуб. V, 848.

Нехай і бодай творять форми 3-ї особи вольового способу при дієслові в особовій формі: *Нехай Бог боронить. Бодай вас Бог любив.*

21. Опріч того перелічені в § 12 дієслова, коли вони мають при собі інфінітив, або самі стоять в інфінітиві, при

якому дієслові, то вкупі з ним творять сложену форму присудка, напр.: *Личко моє румянеє, мусиш бути коханеє.* Чуб. V, 10.—*Я хочу бути молодий.* Е. Зб. I, 17.—*Я не можу бути твоя наймичка.—Не здужаєш ні заробити собі хліб, ні випросити.* Чуб. II, 58.—*Чи ще тобі не далася тяжкая неволя знати.* Макс. 20.

2. Помічне дієслово до присудкового йменення.

22. Іменне доповнення помічних дієслів завжди є прикметою підмету. Але опріч перелічених в § 12 дієслів є ще й такі дієслова, що мають при собі іменне доповнення, і те доповнення служить відповідником уяви прикмети не підмету, а предмету, напр.: *Взяв я сватове з моря ракове.* Чуб. III, 116.—Присудковий речівник, як в наведеному прикладі тепер вже рідко трапляється без часток за, на, як, напр.: *Запорожці собі Бруховецького за гетьмана звали,* або *на гетьмана,* або ж *як гетьмана.*

Присудковий прикметник ще й досі часто подибується, напр.: *Пусти мене живого.* Кольб. П. IV, 168.— *Поховають мене живого.* ib. 215., але частіше також з частками, напр.: *Я його вважаю за багатого.*

Поясняючі додатки до речівника.

23. Речівник в реченні або може мати при собі поясняючі додатки, або сам бути додатком до инших частей мови і до другого речівника. Коли речівник не є додатком, то він тоді зветься головним. Головним речівником в реченні є підмет.

24. Поясняючі додатки до речівника бувають шости родів:

(*i*) Прикметник оден, два, а то й більше, напр: *Стара груба книжка лежить на столі.*

(*ii*) Прикметниковий вираз: *люде вільні від обовязків спочивають.*

(*iii*) Речівник в тім самім відмінку:

Ой під лісом дубиною

Косив ячмінь сокирою. Закр. 109.

Яриця пшениця. Грінч. III, 50.—*Сорочка латянка.* Мил. 155.

(*iv*) Речівник в иншому від головного відмінку: *Біжи, біжи, кониченьку, в тестя двір.* Мет. 183.—*Се родич нашій паламарці.* Котл. Е. VI, 246—*Попід мостом трава зростом.* Чуб. V, 78.

(*v*) Прийменниковий вираз: *Нещастя в дітях—нещастя в літях.* Ном. 1740.

(*vi*) Інфінітив: *Чашечка воду пити.—Машина шити.*

25. Часть мови, що поясняє речівника, або його рівнозначника є прикметник. Коли инші які слова або звороти виконують службу прикметника, то вони є рівнозначниками прикметника, через те пояснюючі додатки до речівника звуться прикметниковими додатками.

Пояснюючі додатки до дієслова.

26. Пояснюючі додатки до дієслова можна поділити на дві громаді: на речівники та їх рівнозначники і на прислівники та їх рівнозначники. Перші звуться предметовими додатками, а другі прислівниковими.

I.

27. Предмет доповнює присудковий вислів, себто дієслово і через те звичайно зветься доповненням до дієслова. Предмет вже своєю назвою показує, що він як і підмет має свого відповідника в речівнику, або в слові чи словах рівнозначних речівникові. Відповідає предмет на питання кого, чого? кому, чому? кого, що? ким, чим? на (в, при, о), кім, чім?—поставлені при присудку.

28. Ми розрізняємо сім форм предмету:

(*i*) Речівник і речівниковий займенник: *Я пишу лист.—Я його бачив на вулиці.*

(*ii*) Прийменниковий зворот: *Ми чекали на вас.*

(*iii*) Інфінітив: *Він хоче їсти.—Гуляти забудеш.* Гал. 8.

(*iv*) Прикметник і прикметниковий займенник: *Біг любить добрих.—Багаті скупіщі од тих, що своє зароблене мають.* ЗЮО. 330. *Пильнуй свого доброго.—Кожен своє прогадить..*

(*v*) Прислівник: *Я не хочу вашого багато, покиньте мені моє мало.*

(*vi*) Наведення: *Ми чули його останнє „прощай“.*

(*vii*) Побічне речення: *Я не знав, хто прийде.—Він казав, що прийду.—Просимо на хліб, на сіль, на що Бог дав.* См. Ст. 114.

УВАГА. (*i*) Предметів може бути необмежена лічба в реченні, напр.: *він скомюс жадну житину цилом.* Мандж. 143.

(*ii*) Предмет, що стоїть в причиновім відмінку без прийменника, зветься прямим, а що в инших—нейпрямим, напр.: *Я дав йому рубля.—Він кидає камінням.—Він взяв його за руку.*

(*iii*) Від прислівників кількости залежні речівники творять теж прямий предмет вкупі зі своїм прислівником: *Він має багато книжок*—тут прямий предмет „багато книжок“.

II.

29. Прислівникові додатки до дієслова складаються або з прислівників або з прислівникових зворотів, себ-то рівнозначників прислівника. Таких додатків сім родів:—

(*i*) Прислівник: *Не кайся рано встати, а молодо* **учитись.** Ном. 6065.

(*ii*) Прислівниковий вираз: *Він пише коли не коли. Де не де побачили чоловіка.—Хата стоїть близько озера.—Його мати та старенька як горлиця б'ється.* Х. Сб. VI. 57.

(*iii*) Прийменниковий вираз: *Лементує Україна із великим жалем.* Гол. I, 29.—*Учувши о неславі зі страхом втікав.* Гол. I, 15.

(*iv*) Речівниковий вираз: *Ідемо хата від хати* Ч. Зб. 36, XXIII.—*Припадає світ за очі йти.* Ном. 4085 — *Ішли бояри ряд по рядочку.* Мил. 132.

(*v*) **причастник** або **причасниковий вираз:**
а) **незалежний:** *Дзвоник продзвонивши, ми пішли до дому.—Іхавши батько по морю, а дідусь старенький і зупинив його корабель.* Чуб. II, 90.
б) **підметовий:** *Пішла мати тиняючись,*
Попід тинню валяючись...
Ой пішов син блукаючи,
Матусеньки шукаючи. Макс. 100.
в) **предметовий:** *зболіла мені ніжка стоячи коло ліжка.*
Не доїжджаючи до города кілька верстов, зустрілись йому бабуся, що несла пару відер води. Чуб. II 338.—*Летіла зозуленька куючи, надибала Василечка орючи.* Чуб. IV, 498.—
Прошу тебе, не зморозь мене,
Не так же мене, як мужа мого,
З походу ідучи, коня ведучи,
Коня ведучи і зброю несучи. Чуб. V. 802.

(*vi*) **Інфінітивний вираз:** *Полечу ліса палити, а землі сушити, а трави вялити.* Чуб. I. 92.

(*vii*) **Незалежний інфінітивний вираз:** *Сказати вам правду, я не піду до нього.*

(*viii*) **Побічне речення:** *Ходить, наче усі шляхи погубила.*

30. Прислівникового характеру додатки до дієслова не з огляду на граматику, а з огляду на зміст, себ-то на значіння чи думку, що вони виражають, можна поділити на такі, що виражають якість чинности і відповідають на питання як? і ті, що виражають стосунок чинности до тих умов, в яких вона відбувається.

З огляду на висловлену гадку ми можемо згромадити прислівникові додатки так.:

(*i*) **Якість:** *Добре роби, добре й буде.—Він пише краще.*

(*ii*) **Кількість:** *Він багато знає.*

(*iii*) **Місце:** а) **Відки:** *Він приїхав з Києва.*
б) **Де:** *Він мешка на селі.*
в) **Куди:** *Я поїду до дому.*

(*iv*) Час: *Він прожив сто рік.—От він умираючи і каже своїм синам.* Чуб. II. 270.—*Нехай же я на сю біду живши не дивлюся.* Чуб. V. 383.

(*v*) Спосіб: а) Твердження. *Він певно вернеться.*
б) Заперечення: *Він ніколи не вернеться.*
в) Сумнів: *Може він вернеться*

(*vi*) Причина: *Заспав, каже, трохи, для того спізнився.* Чуб. II. 283.—

(*vii*) Наслідок: *Він мавши кагайку добру підїхав.* М. Пр. 47.

(*vii*) Намір.: *Ми прийшли вас послухати.*

(*ix*) Умова: *Без мене не починайте нічого.-Не ївши ляж спати.* Ном. 1551.—*Що ти знаєш вночі родившись.* Чуб. I, 270.

(*x*) Допуст: *З усіма його хибами я його люблю.*

(*xi*) Обставини: *Ми йшли вперед під градом куль. Вона сліпуючи зробила верстать і виткала хустку.* Чуб. II, 32.—*Летіли зозуленьки куючи.* Чуб. IV, 498.—*Ходив сім літ не ївши не пивши.* Мет. 300.

31. В однім реченні може бути не обмежена лічба прислівникових додатків, напр.: *Вчора вранці | він | для свого звичаю | сидів | на ґанку | читаючи газету.*

32. Часом те саме слово може бути і предметом і прислівниковим додатком.

Порівняйте: (*i*) *Я за вас нічого не турбуюсь* Ступінь якости.
Він не дав мені нічого. Предмет.
Що ви бачили в місті? Предмет.
Що він дуже свариться на мене? Ступінь якости.

(*ii*) Той саме вираз може бути прикметниковим до річівника і прислівниковим додатком до дієслова:

Вправи на вільному повітрі пожиточні.
Він робить свої вправи на вільному повітрі.

Поясняючі додатки до прикметника.

33. Прикметник є відповідником уяви прикмети, що дано в річи але ту прикмету можна уявляти безоглядно, необмежено, напр: *Чоловік лежав недужий.* Тут „недужий“ взято взагалі, як прикмету цілого чоловіка: *чоловік нездужає,* і можна сказати: *Чоловік лежав недужий на очі.* Тут ми прикмету »недужий« обмежуємо на очі: *очі недужі, очі болять,* а опріч очей все в чоловікові могло бути здорове. Вираз »на очі« пояснює прикметника »недужий«. Прикметник як і дієслово може поясвятися як з огляду на свою якість, так і з огляду на свій стосунок до предмету або до чинности.

Маємо шість родів додатків до прикметника:

(*i*) Речівник: *Забили його лихі та жадні гроша люди.* Е Зб. 13, 97.

(*ii*) Прийменниковий вираз: *Всяк ласий на чужі ковбаси.* Ном. 4634.—*Готовий на все.*—*Лінивий до роботи.*

(*iii*) Прислівник: *Він дуже гарячий чоловік.*

(*iv*) Прикметник: *Він такий добрий.*

(*v*) Інфінітив: *Вони малі вести, а важкі нести.* Мил. 187.—*Я робити недужа.* Гол. II, 396.

(*vi*) Речення: *Він такий смілий, що всі його бояться.*

Поясняючі додатки до прислівника.

34. Прислівник служачи відповідником прикмети дієслова, так само як прикметник речівника, може ту прикмету виражати безоглядно в різній мірі і з огляду на предмет, що обмежовує застосування тої прикмети.

Таким чином ми маємо такі роди поясняючих додатків до прислівника:

(*i*) Прислівник міри якости: *Він дуже цупко тримає віжки.*

(*ii*) Речівник: *Росла калина близько озера.* Чуб. V. 149.

Зовні слова.

35. Зовними словами звуться слова або й цілий вираз, навіть речення, що показує на ту особу або річ, що до неї мова, напр.: *Я, доню, нездужаю.* Воно може в вольовім реченні при дієслові в другій особі вольового способу правити за підмет: *ой не шуми луже, зелений байраче*; або може стояти поза реченням і стосуватися:

а) До підмету: *Ти, удово, старая жоно, не плач, не журися.* Лукаш. 45. *Ратуйте, хто в Бога вірує.* Ном. 4506.

б) До предмету: *Прошу тебе, Палію Семене, щоб не зрадив ти мене* Дума. — *Місяцю, тобі уповнятися.* Чуб. I, 125.

Зовне слово може стояти і цілком незалежно, не стосуючись ні до якої части речення, напр.: *Я, Йване, не піду з тобою.*

Коли зовні слова стосуються до підмету, або до предмету або до иншого зовного слова, то вони стоять в приложенні до них.

УВАГА. Коли зовні слова стоять в приложенні до инших слів речення, або виражені цілим реченням, то їх від речення відділяється комами, а коли вони становлять підмет, то комою їх не треба відділяти, напр.: *Ой не шуми луже осокою дуже.* Бал. 9.

Приложення.

36. Кожну частину речення, щоб її виразніше висловити, розкрити її зміст, ми можемо повторити в инших словах, ставлячи їх поза реченням в приложенні до того слова, що ми поясняємо його таким чином. В приложенні може бути слово, вираз і ціле речення.

(*i*) До річівника: *Ті слуги, Турки Яничари, добре дбали.* Макс. 12. — *Ти, удово, старая жоно, не плач, не журися.* Лукаш. 41. — *Мали вони собі двоє діток, хлопчика і дівчину.* I. M. 27.

(*ii*) До прислівника:

Тоді далася бідному невольнику
Тяжкая неволя добре знати:

Кайдани руки-ноги позїдали,
Сирая сириця до жовтої кости
Тіло козацькеє проїдала. Будз. 17.

(*iii*) До займенника:

а) До займенника-речівника, або ужитого речівниково, себ-то до підмету, або предмету: *А вже тії вороженьки, правду вони кажуть.* Коцип. 10.—*Чого він торопиться, оцей тороплений кінь.* Канев. п.—*Ой синяя ожиночка, вона льону не повяже.* Мет. 60 — *Ось де я, доля твоя.* Бал. 70.—*В його, в Марка, дочка була в приймах.* І. М. 2.—*Того ж часу усе у них поодбирано: коні, риштунки, сукні, і самих за сторожу дано.* Л. С. 7.— *З раю пташки, то—твої дружки; чорний шовк, то—твої кіски.* Чуб. IV, 255. *З ними вік жити, то — щаслива доля.* Чуб. V, 228.—*Зозуля, це—удовиця.* М. Пр. 8.— *Посаг, скарби, все то—фрашки.* Гол. I, 365.—*Всього понапікано і понаварено: і пироги, і книші, і баранина.* Мандж. 130.—*Ті хлопці, той собі каже „ні,“ а той собі каже „ні“.* Чуб. II, 422.—*Се звичка дуже погана, що він нічого не робить.* Сосн. п.

Коли підметом є інфінітив, що в приложенні, то формальним його заступником чи то заступним підметом, в реченні буває займенник то, це: *Ой косити, молотити, я то не змагаю.* Гол. IV, 446.—*Добре то діло—до готової колоди вогонь прикладати.* Ком. 4623.

Коли підметом або предметом є речення, що в приложенні, то формальним його заступником (заступним підметом) в головнім реченні буває той, та, те: *Хто робить, той має.*—*Хто за віру умирає, той собі царство заробляє,* Ном. 111. — *Кому Бог поможе, той все переможе.* Ном. 11.

б) До займенника-прислівника, себ-то до прислівникового додатку:

На синім морі, на білому камені,
Там сидить ясен сокіл білозерець. Лукаш. 61.
Так пусто в селі, хоч голий біжи. Ном. 1918.

Часто вирази в приложенні прилучаються до речення за поміччу часток: себ-то, тоб-то, то-є, то значить, чи: *А його жінка, се-б то Олена, що була хорунжівна.* Кв.—

Морська вода є солона, то значить має в собі розпущену сіль. Гр.

III. Нерозчленовані речення.

I. Дієслівні.

37. Нерозчленованим дієслівним реченням зветься речення, що в основі його лежить дієслово в особовій формі. Бувають вони головні і побічні.

По формі дієслова ми розрізняємо:

(*i*) Дієслово в третій особі однини: *Хмариться.* Лавр. 14.—*Нехай вияснитьcя.* Ном. 5494.—*Стало смеркати.* Мил. 90.—*Умреться, так все минеться.* Ном. 2433.—*Не буде тобі смерти з того.* Ном. 5307.—*Не до тебе пилося.* Закр. 186.—*Ізбулось, як не було.* Ном. 4930.—*Мені молоденькій на горе пішлося.* Мет. 50.

Нерозчленовані з розчленованих: *Хліба шматка дастьбі* (=„нема“ з „дасть Бог“). Ном. 1511.—*В кешені кат-ма* (=„нема“ з „кат має“). Ном. 155.

(*ii*) Дієслово в другій особі однини: *Панської роботи не переробиш.* Ном. 1299.

(*iii*) Дієслово в третій особі множини: *В ліс дрів не возять.* Ном. 1456.—

Узяли мене й спіймали,
Назад руки ізвязали,
Штире хлопці варти дали. ШБП. І, 49.

II. Іменні.

38. В основі нерозчленованого іменного речення лежить або річівник, чи його рівнозначник, або іменні форми дієслова. Нерозчленовані іменні речення можуть бути як головні, так і побічні по своїй функції, і вислівні, питайні, вольові і покличні по наміру того, хто говорить.

39. На цій підставі ми можемо їх поділити на:

а) речівнікові:

(*i*) вислівні: *Голенький ох, за голеньким Бог.* Ном. 1465.—*Літ двадцять йому.* Чуб, II. 90.—*Борщ та капуста, хата*

не пуста. Закр. 145.—*Та не тії думки, та не тії гадки, що ходити та на досвітки.* Мил. 147.—*От тобі, Грицю, такая заплата, з чотирох дощок темная хата.* Закр. 106.—*Думка піти на досвітки.*—*Все йому щось нелагода.* Чуб. II, 398.—*Дівонькам ще своя воля.* Закр. 22.—*Треба хати вимазати, як схід місяця.* М. Пр. 32.—*Чия пшениця, що довгії гони.* Чуб. V, 103.—*Аби побрязкачі, послухачі будуть.* Закр. 141.—*Ото моє життя.*

Залежно від заперечення: *Ні богові свічка, ні чортові коцюба.*

(*ii*) вольові: *Година вам щаслива!* Ном. 4563.—*Добраніч! До побачення!*—*Позір!*—*Щоб тобі копа літ!* Ном. 1260.

(*iii*) покличні: *Ой сміх та й публика!* Закр. 75.—*І не бідна головонька!* Ном. 1640.

б) прислівникові:

(*i*) вислівні: *І сьогодні я був там, де вчора.*

(*vi*) вольові: *до завтра!*

(*iii*) покличні: *надто пізно!*

в) інфінітивні:

(*i*) вислівні: *Не бити гадюки, то не взяти її в руки.* Ном. 1280.—*Усе тії, що пити та гуляти.* Чуб. IV, 120.

(*ii*) питайні: *Покинути Вкраїну? Ніколи!*—*Що вам сказати?*

(*iii*) вольові: *Позвать мені брата.* Чуб. II, 530.

40. Поруч із цими нерозчленованими реченнями, є ще ґрупа виразів, що їх треба теж уважати з язикового погляду за нерозчленовані, але одмінні від попередніх тим, що попередні виражено частиною ґрупи уяв, що лежать в основі, і власне так, що цеї частини досить, щоб у свідомости слухача викликати цілу ґрупу, а в сих опріч означення ґрупи уяв є ще притакнення або заперечення (нітування) на вислів від того, хто говорить. Ці вирази можна поділити на дві громаді.

1. Чисте потвердження або заперечення, напр.: *Еге, так, ні навпаки, ані-жé, цілком навпаки; нічого, ніколи, зовсім ні, не завжди.*

Як побічні предметові речення: *Він каже, що ні.*—*Він відказав, що так.*

2. Друга громада складається з прислівників на потвердження вислову, але до того потвердження ще значінням прислівника висловлюється співчуття, згода. Але вираз первісного потвердження потроху заникав, і ці прислівники приймаючи на себе зміст попереднього вислову, обернулись в нерозчленовані іменні речення.

Так уживається: *очевидно, напевно, природно* і т. д. — як потверджаючі частки; *на—приклад, з усім тим* і т. д. — як суперіч; *в жаднім разі, неможливо, ані способу* і т. д. — як заперечення.

До того часто-густо приходить до виразу первісна прислівника функція, так що маємо й такі вирази: *очевидно, що ні; певно, що так* і т. д.

41. В основі нерозчленованого дієслівного речення може бути, як дієслово так і помічне дієслово з прислівником або речівником, при чому дієслова „б у т и“ в теперішнім часі здебільшого бракує, і тоді речення набуває цілком іменного характеру, його ми можемо назвати р е ч е н н я м з з е р о в и м д і є с л о в о м.

(*i*) Р е ч е н н я з р е ч і в н и к о м в о с н о в і: *Кому воля, кому нема.* Закр. 22.—*Велике поле, да косить його горе.* Лукаш. 86.—*Лежаний хліб гріх їсти.* Закр. 176. *То-то й диво, що гірке пиво.* Ном. 13848.—*Не діло багато говорити.* Ном. 12870.—*Не першина, моя мати, з конем розмовляти.* Рокос. 117.—*Не подоба тобі вечеряти зі мною.* Ев. 468—*Твоя річ мене вірне кохати.* Чуб. V, 89.—*Там, каже, не сила твоя зробити.* Чуб. II, 186.—*Треба її відвідати.* Рудч. ЧП. 121.

(*ii*) Р е ч е н н я з п р и с л і в н и к о м в о с н о в і: *Ой як тяжко камінь підіймати, тяжче калинову стрілку виймати.* Чуб. V, 1079.—*Трудно, аби на добре вийшло.* Ном. 2876.—*Ой високо соколяті у гору літати.* Метл. 8.—*Не справедливо, котрі так думають.* Чуб. V, 117.—*У ворожки хліба трошки.* Ном. 231.—*Годі топиться.* Ном. 4346.

(*iii*) Р е ч е н н я з п р и ч а с н и к о м т е р п н и м п р и с л і в н и к о в и м в о с н о в і: *Посажено квіти близько винограду.* Чуб. IV, 67.—*Ні палено, ні варено, либонь нема*

кому. Кольб. II, 10.—*Вдарено в бубни на раду*. Літ. Сам. 74.—*Убито гранатом воєводу*. Літ. Сам. 144.—*Мені з Києва* (*сорочки*) *вислано і шовком вишивано*. Мил. 155.

Речення зложене.

42. Зложене речення, як ми вже знаємо (§ 6), складається з одного головного речення і одного або кілька речень, що залежать від його і звуться **побічними** реченнями. Є три роди побічних речень: **речівникові**, **прикметникові** і **прислівникові**.

43. Побічне речення, що творить підмет, або **предмет** до **присудка** (до дієслова), або в **приложенні** з речівником, виконує обовязок речівника і через те зветься **речівниковим реченням**.

„*Він знає, що починає*". Ном. 26. Тут побічне речення „що починає" є предметом до дієслова нерехідного „знає". Воно в реченні править за речівника, і через те це речення є речівникове.

44. Речівникове речення може бути до головного речення—

(*i*) Підметом: *Що він слабий, не може бути заперечено.*

(*ii*) **Предметом**: *Я чув, що він слабий.*

(*iii*) **Присудковим іменням**: *Чоловік без волі — що кінь на припоні*. Н. 13, 478.

(*iv*) В **приложенні** з речівником або речівниковим займенником головного речення: *Факт, що він голосував проти своєї партії добре відомий*. — *Те й буде, що вже було.*

Коли головне речення є дієслівним нерозчленованим, то побічне може бути до його підметом: *Мені здається, що він хорий.*

45. Побічне речення, що стосується до речівника, виконує обовязок прикметника і є до його рівне, тим воно й зветься **прикметниковим реченням**.

„Вдова, що була така бідна, тепер дуже збагатіла“. Ж. Сл. II, 151. Тут побічне речення „що була така бідна“. Стосується воно до речівника „вдова“, і не можна його відокремити від того речівника, і через те це речення є прикметникове.

46. Прикметникове речення може привязуватися до—

(*i*) Підмету головного речення: *Минулися ті часи, що літали ковбаси.* Чуб. I, 301.

(*ii*) Предмету головного речення: *Не жаль мені доріженьки, що куриться курно.* Метл. 22.

(*iii*) Якого речівника чи займенника: *Вона пішла у ту комору, що брат їй казав не ходити туди.* Рудч. II, 69. (до речівника «комора,» що в прислівниковім виразі).

УВАГА. *Як* в певних випадках можна уважати за відносника, що увязує прикметникове речення. В таких випадках звичайно буває йому відповідником *такий, така, таке* або *такий,-а,-е саме:*

Пустила дірочку дихати таку завбільшки, як кулак влізе. I. М. 54.—*Такий красний, як би го з воску улляв.* Закр. 208.

47. Побічне речення, що стосується до дієслова, виконує обовязок прислівника і до його рівне, тим воно і зветься **прислівниковим реченням.**

„Бог не трубить, коли чоловіка згубить“. Ном. 44.—Тут побічне речення „коли чоловіка згубить“ привязано до дієслова «трубить», належить до нього і не можна його відокремити від дієслова, і через те це речення є прислівникове.

48. Прислівникове речення може бути привязане:

(*i*) До дієслова в різних його формах і функціях. Дієслово може бути: а) присудком, як в реченні: *Він свариться, коли їсти хоче.* И. П. II, 71; б) інфінітивом творячи підмет: *Вилазити на гору, коли втомився, не дуже добре;* в) причасником-прислівником: *Пообідавши перед тим, як він прийшов, я ліг відпочити.*

(*ii*) До прикметника: *Там такого наговорив, що й класти нікуди.* Ном. 13007.—Тут побічне речення „що й

класти нікуди" поясню прикметниковий займенник „такого". *Така хата тепла, що спотієш дрижачи.* Ном. 14039.

(*iii*) До прислівника: *Пані так зробила, що та поплмвла щукою.* Чуб. II, 464 Тут побічне речення „що та попливла щукою" поясняє прислівник „так", що сам поясняє дієслово „зробил".

УВАГА. Коли речення поясняє прислівникові займенники так, тоді, там і т. ин., то воно стоїть в приложенні до них.

49. З огляду на висловлену гадку різних родів прислівникових речень є стільки, скільки є громад прислівників.

(*i*) Час: *Тоді дорога спішна, коли розмова потішна.* Ном. 11384.

(*ii*) Місце: *Не шукай, де не загубив.*

(*iii*) Маніра: *Ходиш, наче усі шляхи погубила.* Ном. 14220.— *Розказує, мов з книжки бере.* Ном. 12.905.

(*iv*) Ступінь: *Вона співає так голосно, як може.*

(*v*) Пропорція: *Чим більше, тім краще.*

(*vi*) Умовність: *Коли Бог не годить, то й вогонь не горить.* Ном. 14.—*Як Бог дасть, то й у вікно подасть.* Ном. 13.—*Щоб кому того дуба зрубати і викорчувати, то там буде вода.* І. М. 6. *Ой щоб я їла, тоб весела сиділа.* Нейм. 30.

(*vii*) Допущення: *Хоч і надів жупан, все не цурайся свитки.* Ном. 1270.—*Якого вже там пальця не вріж, то все рівно болить.* Ном. 9216.

(*viii*) Причина: *Не співайте півні, бо я ще не спала.* Метл. 243.

(*ix*) Наслідок: *Там надпиляє, там переструже, так що ані способу поскладати.* М. Пр. 95.

(*x*) Намір, ціль: *Не треба панувати, щоб лихом жартувати.* Ном. 1967.

Позір. Часом відповідників до злучників, що увязують побічне речення, в головнім реченні бракує, напр.: *Пошукаймо указу, щоб напитись по третьому разу.* Ном. 11.633. —бракує »такого«.

Часом бракує й тих злучників, що увязують побічне речення, таких як бо і тоді ми судимо з сенсу: *Бог не рівно*

ділить: жде, щоб самі ділилися. Ном. 87.—*По малу: Хіврю утопиш.* Ном. 5567.

50. Рівнорядні побічні речення. Два а то й більше побічних речення того самого роду можуть навязуватися до того самого головного речення:

Як настане вечір, і я буду вільний, то завитаю до вас.

Тут дві прислівникових речення підлягають головному: „завитаю до вас". Таке сполучення побічних речень зветься рівнорядним.

51. Головне і побічне речення. Те саме речення може бути побічне до головного і разом з тим головним до иншого речення, напр: *Людина, що вагається, коли загрожує небезпека, вже загинула.* «Що вагається» є прикметникове речення до головного: «Людина вже згинула» і головне до побічного: «коли загрожує небезпека» Таке сполучення побічних речень зветься нерівнорядним.

Застереження до розкладу зложеного речення.

52. (*i*) Перш над усе вишукують головне речення.

(*ii*) По друге, коли речення дуже складне, то шукають за дієсловами в особовій формі, бо вони є осередком (основою) різних речень, і тоді вже буде вам легко звязати з кожним його підмет, предмет і т. д

(*iii*) По трете, уважати, чи не привязуються які речення до підмету головного речення

(*iv*) По четверте, знаходити ті речення, що належать до предмету головного речення або до якого його речівника чи займенника.

(*v*) По пяте, шукати за побічними реченнями, що привязані до присудку головного речення.

53. Потрібні такі застереження:

(*i*) Злучника може бракувати: *Поживеш дальше, то побачиш більше.* Ном. 13916.—*Товста стіна, та не гріє.* Ном. 5365. Тут нема злучників як, хоч: як поживеш дальше... Хоч товста стіна,...

(*ii*) Не кермуватися частю мови, що увязує пэбічне речення. Так:—

а) Займенник питайний може увязувати річівникове речення, напр.: *Я не знаю, хто він є*; або займенник стосунковий може увязувати прикметникове речення, напр.: *Іван, що був у москалях, знов городником.*

б) Прислівник може увязувати речівникове речення, напр.: *Я не знаю, коли він прийде*, або прикметникове речення, як: *За городом левада, де збіралась громада.* Ном. 9091.

Сполучення рівнорядних речень.

54. Рівнорядні речення можуть сполучатися різними злучниками. Взаємини їх з огляду на звязок їх бувають такі—

(а) Злучний.

(б) Розлучний.

(в) Суперечний.

(г) Причиново-наслідковий.

55. В злучнім сполученні висловлені гадки не розходяться від себе, а у згоді, і одна продовжує другу, напр.: *Я зайду до його, і ти теж зайди.—Не зязуйся з лихим спершу, так і вно́слі бачити не будеш.* Ном. 2861.

Злучниками для такого сполучення є: *і, та, потім того, так, і* і т. ин., і співвідносні: *і—і, не то що—і, ні—ні, не тільки, не лише—але також, але й, а й*: *І світає, і смеркає, день Божий минає.* Шевч. *Ні я до вас не піду, ні ви до мене не приходьте.*

УВАГА. (*i*) Часом там речення і його стосунок до другого рішають, який між ними звязок. Так, напр., в реченні:

Ми стріли чоловіка, що показував нам дорогу.

Функція речення „що показав нам дорогу“ не прикметникувати в попереднім реченні слово „чоловік“, а висловити додатковий факт, що є рівнорядним з попереднім. Що=і він і є насправді злучним звязком.

(*ii*) *Його не було дома, що мене здивувало.*

Тут „що“ не увязує побічного речення, що прикметникує, а справжній злучник, що звязує рівнорядні речення. Він є рівнозначником „і це“.

56. В р о з л у ч н і м сполученні звязок такий, що одно речення має в собі вилучення або заміну що до другого:

Або дай, або видеру. Ном. 1078.—*Чи ви тут побудете, чи до дому підете? Хоч ви підіт до нього, хоч я піду.*

Злучники розлучного сполучення: *або—або, чи—чи, хоч—хоч, раз—раз* і ин.

57. В суперечному чи протиставному сполученні одно речення висловлює гадку противну гадці другого речення:

Казали минеться, а воно тільки настає. Ном. 13580.

Полетіла б я до тебе, та крилець не маю. Котл. НП.

Хтів був до вас прийти, але не можна було.

Злучники суперечного сполучення: *а, та, але, про те, про те, а такі, однáк.*

58. Причинно - наслідкове сполучення виражає підставу або рацію в стосунку одної гадки до другої; при тім гадка висловлена в другім реченні може бути або наслідком, або причиною чи підставкою тому, що висловлено в першім реченні:

а) Н а с л і д о к: *Роби, роби, то й матимеш; посій жито, то й жатимеш.* Ном. 7191—*Роби небоже, то й Бог поможе.* Ном. 69.—*Нічого собаці робити, то хвіст лиже.* Ном. 14257..

б) П р и ч и н а: *Не лізь на колодку, бо забєш головку.*- Метл. 3.—*Не жаль мені Савки, бо лихий був.* Нейм. 12.

Злучники (а) наслідкові: *то, то й, значить, так що, так.*
(б) причинові: *бо, для того що.*

Застереження. Треба уважати, щоб не змішати причиново - наслідкове сполучення і прислівникове речення наслідку.

Так в реченні: *Лист пада; значить ластівки хутко відлетять.* Друге речення є простий вивід з першого, але н е к о н е ч н и й н а с л і д о к першого.

Тим часом в реченні: *Лист пада; значить дерева хутко будуть голі*—друге речення к о н е ч н и й н а с л і д о к першого і є прислівниковим реченням наслідку.

УВАГА. В причиновім сполученні двох речень злучника часом не буває: *Бог не рівно ділить: жде, щоб самі ділилися.* Ном. 87.—*Годі, майстре, гемблем гемблювати: прийде батько, буде сокирою підправляти.* Мандж. 165—в такім разі між двома реченнями ставиться двокропку.

Вставні речення.

59. *Такі, бачте, люде.—Іди, каже Бог, та не гайсь.* Мандж. 139.—*Заглянув я у вікно, звісно, вікна забуртило, нічого не видко, що там у хаті.* Мандж. 130.—*Це думаю, мабуть пішли люде у слободу.* ib. 130.—*А що, пита, скілько хліба спекла?* ib. 132.—*Та так, кажуть, у чужу землю десь і зійшли.* ib. 133—*На що ти, пита її, цю росу збіраєш?* ib. 134.—*Він, сказати правду, рідко буває в нас.*

Такі речення, як *бачте, каже Бог, звісно, думаю, кажуть, пита її, сказати правду* і инші в такому ж роді, що незязані граматично з тим реченням, в яке вставлені, висловлюючи якусь увагу або замітку до вираженої гадки, звуться **вставними** реченнями.

Складня.

1. Складня є та частина граматики, де викладається, як стоять до себе слова в реченні.

I. Складня речівника.

1. Іменовий відмінок.

Правило. 1. Підмет речення стоїть в іменовому відмінку.

Я пишу, Семен пише: і *я* і *Семен*—підмети в тих двох реченнях—стоять в І-м відмінку.

Правило 2. Коли до підмету другий речівник в приложенні, то він також стоїть в І-ім відмінку:

В тій галері Алкан-паша, Трапезунське княжа, гуляє. Макс. 32.

Не багато Барабаш, гетьман молодий, гетьманував. ИП. II, 3.

Тут **Алкан-паша** є іменовим відмінком (підметом) до **гуляє**, а **Барабаш** таксамо до **гетьманував**; **княжа** і **гетьман** стоять в приложенні до **Алкан-паша** і **Барабаш**, і тим самим в І-м відмінку. Само собою, що речівник в приложенні, може стояти і в инших відмінках, але завжди в тім самім, що й речівник, до якого він в приложенні, як, напр., в реченні: *Стеле чумак собі постілоньку, зелену травицю.* РЧП.

Правило 3. Присудкове йменння, речівник або і прикметник, стосуючись до підмету, може стояти у І-м відмінку, напр.:

Я есть царівна. Ім. 6.—Я, каже, буду ваш син. Чуб. II, 305.—Жінка відьма була. Чуб. II, 403.—Вже не буду весела. Чуб. V, 323.—Так пусто в селі, хоч голий біжи. Ном. 1918.—Який удався, такий і згинеш. Ном. 3210.—Тепер же я сиротина у світі зосталась. Чуб. V. 747.—Веселий іду на роботу. Чуб. V, 39.

Але здебільшого присудковий речівник стоїть в орудній відмінку див. Правило 51.

Правило 4. Речівник з прикметниковим реченням, або речівник з причасником, або речівник з прийменниковим виразом, що не вяжуться з ніяким иншим словом в реченні, кладуться в вільному іменовому відмінку.

Так ми маємо:

(*i*) **Отой то хліб**, що в гамазеї добрі люде розібрали, чи не треба його поповнити. Квіт. І, 145.

(*ii*) **Іхавши отець** по морі, а дідусь старенький і зупинив його корабель. Чуб. II, 20.

(*iii*) Прийшла до неї жінка, **уся голова обязана**. Квіт. І, 223.

(*iv*) Іде козак в Україну, **мушкет за плечима**. Чуб. V, 86.

Застереження. В реченні *„Повязавши собі свати один одному рушники, посідали“* вираз *„повязавши собі один одному рушники“* вяжеться зі словом *„свати“*, що є речівником, себ-то підметом, до *“посідали“*. Але в реченні *„Повязавши собі свати один одному руш-*

ники, от староста й каже“ Кв. Мар.—“*свати*“ не бувши речівником ні до якого дієслова є в І-м відмінку вільному.

УВАГИ. 1. Коли на місці підмету буває інфінітив, а присудок в формі присілівника стоїть попереду його, то перед тим присудком часто полибується займенник воно, яко заступний підмет, до якого справжній стоїть в приложенні. Так ми кажемо: „*Воно дуже важко лізти на ту гору,*“ де воно стоїть на місці справжнього підмету „лізти на ту гору“.

2. Так само займенник прикметниковий вказівний це часто полибується, яко заступний підмет, напр.: „*Це що він поїхав до Києва—правда.* Що є правда?—Це.—Що це?—Це той факт, що він поїхав до Києва.

3. Часом ми маємо в одному і тому ж реченні і воно і це, немов зложено-заступний підмет, напр.: „*Та воно правда, що він поїхав.* Що є правда? Воно. Що воно? Це. Що це? Що він поїхав. Тут дієслово *(є)* має справді три підмети, що всі значать ту саму річ.

4. І-го відмінку до дієслова в вольовому способі в 1-й і 2-й особі часто бракує, бо вказівку на особу чинну ми маємо в самій формі вольового способу, напр.: *Ходім до дому; Дай не дай, а лаяти не лай.* Ном. 4584. (=ти дай ти не дай).

2. Родовий відмінок.

Правило 5. При дієсловах *їсти, пити, вживати, взяти, дати, купити, продати, пробувати, коштувати* і инших близького до цих значіння, а також при *ковтнути, лизнути, сьорбнути, зачерпнути* і инш. подібних замість причинового відмінку стоїть у родовім речівник, що дає уяву речи, що з неї береться частку, коли цю річ можна ділити, як, напр., імення речеві або взяті у збірному значінні, напр.:

Адам і Єва заказаного овочу їли. Е. Зб. 35, 7.—Чоловік усе пє тої води. Е. Зб. 26, 119.—Сього способу рідко вживають. М. Пр. 74.—Буду я в тебе хліба-соли вживати. Март. 22.—Ой візьму я снігу в руку. Метл. 16.—Березової каші дати. Е. Зб. X, 26.—Куплю волам паші. М. Пр. 8. — Продай щетини, волосини, кожушини. Е. Зб. 28,353. — Пробує богатирської сили. Е. Зб. 14, 41.—Покоштуй же борщу. Закр. 54.—Вивіряє ума. М. Пр. 160.

Ковтнімо собі шумівки. Е. Зб. 27,374.—Лизнув шилом патоки. Ном. 1914.—Сьорбнув юшки. Полт. п. — Зачерпнула (або зачерла) водиці. Булг. 81, ЖС, III, 376.— Звару тобі борщику. Е. Зб. 23,48.

Правило 6. Дієслова з приростком в(у)-, від (од)-,з(с)-,над-,що має значіння відділення або зменшення, з приростком до-,під-,при-,про—в значінні додавання, з приростком на—в значінні *досить*, з приростком по—в значінні незначної чинности сполучаються з родовим відмінком речівника:

(*i*) Вколупили серденька ви мені. Чуб. IV, 360.—Укороть, Боже, денька. Лавр. 25.—Хай Бог ночи уменшить. Грінч. I, 68. Одрізала та русої коси. Св. 257. — Злодію відпустить сили, та прибуде ума. Ном. 11099. — Зменшуе їм роботи і того колишнього невсипущого клопоту. М. Пр. 171.— Скороть життя мого. Чуб. V, 360.—Надбив горщика. Борз. п. —Надрубати хвостика. Мил. 44.—Віку собі надторочив. Е. Зб. X, 25.

(*ii*) Додають йому охоти. Чуб. V, 20.—Досипати води в кирницю. Е. Зб. 27, 94. —Піддав чміль меду. Рик. 101.—Дівчина води підливае. Чуб. V, 90.—Бий та пари підслухуй. Е. Зб. X, 30. — Прибільшити прав. Вел. I, 23.—До слави слави придавали. Вел. IV, 197. Придбати посагу. Метл. 46.— Прикуплять двора та ще хати ставлять. Кв. Л. 18.— Бог протяг йому віку. Полт. п.

(*iii*) Ой набили бджоли меду, ще вулій не повний. Е. Зб. II, 152.—Навязала на мішок каменюк. Чуб. II, 98.—Нагріла окропу. Чуб. II, 405.—Наказав на вербі груш. Ном. 6891.— Насадив саду, все винограду. Чуб.III, 357.—Нанюхатися прісної кости. Чуб. II, 13.— Начитався книжок. Житом. п.— Буйного вітру начувся. Чуб. III, 232.

(*iv*) Як втік, як десяти побив. Кл. 140.—Повечеряли борщу. Полт. п. — Позич мені крилець. Чуб. V, 306.—Поїли баранця, поросятини. Кв. М. 54.— Дала йому поснідати яйця. Е. Зб. VII, 82.—Пошукай відер. Борз. п.

Правило 7. При дієсловах, що висловлюють чого є або нема, чого багато або мало, чого більше або менше,

ті предмети, що про них висловлено так, стоять у родовім відмінку, а дієслова в 3-й особі однини. Так напр.:

(*i*) Є у тебе, сину, срібла золотого. Чуб. V, 868.—Єсть там плачу, нарікання. Гол. II, 705.—Нехай вас так буде, як на небі хмари. Чуб. V, 1003.—Тут тільки зрана буває сонця. Житом. п.—Поборовся, як би малось сили. Ном. 4160.—Тепер усякого люду ходить. Київ. п.—Третої ночі прийшло. М. Пр. 314.

(*ii*) Ще їй лиш єдного бракує. Е. Зб. 16, 442.—В кого часом сіна свойого переймеметься. Кл. 180.

(*iii*) З літами й розуму прибуває. Е. Зб. 24, 357.—Причини, Боже, ночі на мої чорні очі. Гол. I, 311.

(*iv*) Відбуло води. Е. Зб. 16, 202.—Здоровячка поменшало. Чуб. V, 591.

(*v*) Води набігло. Чуб. II, 325.—Назбігалось людей. Чуб. II, 117.—З гори піску налетіло. Млр. Сб. 237.—Тут поназбиралось народу, рибалок. Рудч. Ск. II, 13.

Правило 8. Завжди сполучаються з родовим відмінком речівника такі дієслова: *Глядіти, пильнувати, слухати, чути* (*i*); *братись, взятись, држатись, триматись, вчепитись* (*ii*); *берегти, боронити, стерегти, терпіти* (*iii*); *жаліти, потрібувати, шкодувати* (*iv*); *уміти, знати, відати* (*v*); *забути, памятати* (*vi*); *ждати, чекати, виглядати, сподіватись* (*vii*); *радитись, наслідувати* (*viii*); *питати, просити, правити* (*ix*); *дозволити, дарувати* (*x*); *радити, бажати, хтіти* (*xi*); *шукати, запобігати, дбати, добувати, дістати, найти, заслужити, кресати, заробляти, старатись* (*xii*); *грати, танцювати, співати* (*xiii*); *вчити, навчити, переконати,-сь* (*xiv*); *упитись* (*xv*) і до них подібні значінням:

(*i*) Гляди, дядьку, порядку. Ном. 6684.—Будеш хати пильнувати. Е. Зб. 24, 381.—Слухай мене молодої, порадочки мої. Е. Зб. 19, 88.—Чи чули, люди, цеї новини. Е. Зб. 36, 39.

(*ii*) Взялася багача сильная трівога. Гол. III, 265.—Як снасть псується, то чоловік ума береться. Ном. 10198.—Держись берега, риба буде. Чуб. I, 276.—На Бога складайся, розуму ж тримайся. Закр. 180.—Я на твоє безголовя берега вчепився. Чуб. IV, 551.

(*iii*) **Бережи своєї душі.** Харк. п.—**Боронити вольностей.** Вел. I, 26.—**Гріш копи стереже.** Ном. 9916.—**Я так терпів голоду.** Кольб. П. IV, 269.

(*iv*) **Баба всього світа жалує.** Ком. 1.—**Срібла-злота потрібує.** Е. Зб. 36, 129.—**Шкодує масла.** Полт. п.

(*v*) **Вмію співаночок.** Е. Зб. XVII, 142.—**Катерина горя знала.** Чуб. IV, 510.—**Годі, відай, куме, чести.** ЖС. II, 223.

(*vi*) **Забуть тата, забуть мами.** Закр. 68.—**Нехай буду памятати віка молодого.** Грінч. III, 648.

Цих дієслів уживають також з прийменником *на* **і 4-м відмінком:** *памятати, забувати на кого.*

(*vii*) **Ой буду ж я буду пригодоньки ждати.** Чуб. V, 471.—**Лінивий все ночі чекає.** Е. Зб. 24, 355.—**Виглядає як каня дощу.** Чуб. I, 256.—**Слави-памяти сподівались.** ЗЮР. I, 19.

Цих дієслів, як і попередніх уживають з прийменником *на* **і 4-м відмінком:** *ждати, чекати, виглядати, сподіватись на кого або на що.*

(*viii*) **Людей радься, а свій розум май.** Е. Зб. 24. 365. — **Наслідувати науки Христової.** Рад. О. 61.

(*ix*) **Другого казака правди питала.** Метл. 423.—**Козаченько води просить.** Метл. 95—**Вона ж теї циганочки вірненько просила.** Нейм. 74.—**В дядини плати править.** Ком. 87.

(*x*) **Дозволь же мені пари моєї.** Гол. I, 341.—**Даруй, Боже, гріха.** Е. Зб. 16. 469.

(*xi*) **Хіба ж він тобі добра радить.** Київ. п. — **Болітимеш, смерти бажатимеш.** Метл. 7.—**Хотіла баба видри.** Ном. 1824.

(*xii*) **Мати дочки шукала.** Метл. 231.—**Запобігає панської ласки.** Е. Зб. 23, 155.—**Як іти в рай, так і дров дбай.** Ном. 200.—**Чобіт добуває.** Метл. 91.—**Такої ласки дістану і в Параски.** Ном. 4770.—**На свої руки найду всюди муки.** Ном. 5358.—**Заслужила ти дару, славного короваю.** Чуб. IV, 246.—**Креши вогню.** Рудч. Ск. 11, 202.—**Будеш ти, моя дочко, хліба-солі заробляти.** Чуб. V, 625.—**Старайся меду і вина.** Чуб. IV, 429.

(*xiii*) **Санжарівки на скрипці грає.** Котл. Е. I, 278.—**Всі однії пісні співають.** М Пр. 133.—**Танцювали метелиці.** Полт. п.

(*xiv*) Пригоди учать згоди. Закр. 199.—Де ти чарів навчилася? Чуб. IV, 477.—Приїхав геть до сонця того переконатися. Е. Зб. I, 80.

(*xv*) Дуже горілки впився. Метл. 425.

Правило 9. Дієслова з приростком **до-**, що показує *край*, *межу* чинности сполучаються з родовим відмінком речівника. Вони бувають перехідні (*а*), неперехідні (*б*) і рефлексійні (*в*), напр.:

а) Доволікає жита. Март. 243.—Доїдати хліба. Ном. 11342.—Молода дівчина нічки досипляє. Метл. 362.

б) Я вже тоді доїду кінця. Ном. 3651.—Доріс хлопець своїх літ. Е. Зб. XIII, 151.—Отто доступив ласки божої. Е. Зб. 23, 44.

(*в*) Глухого й німого справи допитаєшся. Е. Зб. 16, 343.—Доробляєвся хліба, а зійшов на діда. Закр. 160.

Правило 10. Дієслова, що мають значіння: *цуратись*, *уникати*, *стерегтись*, *ховатись*, *відмовляти*, *увільняти* і т. д. без приростків і з приростками **від(од)-**, **у(в)-**, **ви-**, **з-**, **за-**, напр.:

Тільки одної слави бережися. Чуб. V, 474.—Шляхтич за гонор уха рішився. Ном. 4211.—Граду тучі увійшов. Ном. 2098.—Виречуся всього. Е. Зб. X, 176.—Відбіг, як злодій краденої річи. Е. Зб. XVI, 201.—Збуду смутку і клопоту. Макс. 154.—Занехай злих думок.

Правило 11. Дієслова, що мають значіння *боятись*, *соромитись* і инших душевних відчуть:

Боятись гріха. Ном. 120.—Ти злякався кочерги. Лукаш. 141.—Кайся гріхів, чоловіче. Е. Зб. 11, 34.—Своєї кривди мститися. Вел. 11, 28.

Правило 12. Речівник в родовім відмінку може бути присудковим тільки тоді, як має при собі прикметник, напр.:

Сам я, молод, гусарського полку. Чуб. V, 954.—Наші чоботи шевської роботи. Метл. 186.—Хоч я собі невеличка, румяного личка. Гол. I, 243.—Дочка була хорошої вроди. Е. Зб. VI, 157.—Будь доброї мислі. Е. Зб. 24, 394.

Не можна б сказати: „будь мислі“ або „наші чоботи роботи“.

Правило 13. Коли дієслово, що виража *рух*, має при собі інфінітив, а при інфінітиві речівник, то той речівник завжди стоїть у родовім відмінку:

Іди сіна косити. РЧП. 130.—Приїхала до свого двора квіток пришивати. Метл. 197.—Ходи до хати дитинойки колихати. Чуб. IV. 22. — Пішла Ганна корови доїти. Чуб. V, 721.

Правило 14. Коли дієслово в особовій формі сполучається з родовим відмінком і має при собі інфінітив, то речівник, що належить до того інфінітиву, стоїть в родовім відмінку, напр.:

Відрікся дров рубати. Е. Зб. I, 76.—Вчись черевичків шити. СИФО, V, 80.—Діждав рясту топтати. Ном. 4814.—Мужик іехотів риби вловити. ЗЮР. I, 58.

Правило 15. Коли при словах *треба, жаль, шкода, сором, встид* стоїть інфінітив, то речівник при нім у родовім відмінку:

Треба їм помий дати. Нейм. 26.—Жаль мені кидати тебе молодої. Чуб. V, 45.—Ой шкода мені літ утрачати і козацької вроди. Чуб. V, 1038.—Такого мені й казати сором. Канев. п.—Встид було очей показати. Е. Зб. VI, 95.

Правило 16. Коли при прислівниках *трудно, тяжко, добре, лучче, де, відки, на-що* стоїть інфінітив, то речівник при нім у родовім відмінку:

Зàмку трудно узяти. Літ. Сам. 80.—Тяжко знести тої розлуки. Коцип. 106.—Добре жувати свіжого сіна. Полт. п.—Лучче... житньої соломахи бузиновим молоком запивати. ИП. II, 38.—Ой брате мій, брате, де неньки узяти. Бал. 92.—Відки взяти нам вістоньки, чи ти жива. Кольб. В. 279.

Правило 17. Коли дієслово в особовій формі має перед собою заперечення *не*, то речівник замість причинового відмінку стоїть у родовім, і так само після прислівників *голо, пусто, чисто, годі* і часток *ні, ані*:

Панської роботи не переробиш. Ном. 1199.—Мачуха ненавиділа дідової дочки. Чуб. II, 459.—Дотовпу нема у пеклі. Кв. Ск. 23.—Купив би і село, та грошей голо. Закр. 175.—Покинь лук, коли пусто рук. Ном. 7590.—Прий-

де Пречиста—буде по дереві листу чисто. Ном. 488.— Дна не видко. Чуб. II, 234.—Сліду не значно. Кольб. П. II, 234 —Не стято тополі. Пот. III, 656.—Уже тої сварки годі Нейм. 65.—Буде з старця яйця, а з багатаго болячки. Ном. 5552.—Ні слуху, ні прислуху. Ном. 1936.—Ані печи, ані лави. Закр. 142.

Правило 18. При інфінітиві, що залежить від дієслова в особовій формі з запереченням *не* або без заперечення, але з заперечним значінням, речівник стоїть в родовім відмінку:

Не здужаю, брате, коси носити. РЧП. 179.—Не казала мені мати теї води брати. Чуб. V, 305.—Нема кому вийти невістки взнавати. Ром. II, 28, (але—вийшла зовиця невістку взнавати).—Нігде мені гнізда звити. Метл. 211.— Не чути нікого! Чуб. II. 407.—Покинь відер набивати. Чуб. V, 482.

Перестань води пити. Гол. I, 131.—Годі, годі, чумаченьки, в Криму соли брати. РЧП. 102.—Буде вже рясту топтати. Метл.

Правило 19. Коли оден речівник мається в будь-якому стосунку до другого речівника, то тоді він стоїть в родовім відмінку, напр.:

(*i*) Доброго батька дитина. Метл. 234—належність.

ii) Темного лугу калина. Метл. 234—місце.

(*iii*) Семи аршин поясина. Лавр. 14—міра.

(*iv*) Масної бесіди чоловік. Ном. 12918—якість.

(*v*) Бочку пива випити. Ром. I, 234.—Запряжу я пару коней. Гол. I, 265. — Там стирта сіна стоїть. Гол. II, 106.—А щоб тобі копа літ. Ном. 1260—зміст до обсягу й міри.

(*vi*) Темність страшна місця того. Гол. III, 279.—На старости літ. Рокос. 40.—Літа молодости. Кольб. II, 131 — предмет до якости і якість до предмету і т. ин.

Правило 20. Обмеження дієслова виразами часу (*i*), причини (*ii*) часто стоїть в родовім відмінку прислівниковім:

(*i*) Там собі безпечно девятого дня спочинок має. Будз. 132.— Нічної доби з тяжкої неволі втікали. Будз. 135.

(*ii*) Чого ви лаєтесь. Ном. 9230.

Правило 21. При прикметниках: *близький, варт, вдячний, винен, вільний, глибокий, голодний, годен, достойний, дотепний, жадний, заздрісний, певний, повний, свідомий, ситий, цікавий, чужий,* стоїть речівник в родовім відмінку.

Близький смерти. Кольб. П. II, 67.—Не варт тобі січки. Е. Зб. X, 140.—Хто ж не вдячен ласки твоєї. Гол. III, 283. — Я того не винен. Киев п.—Я своєї кісоньки не вільна. Рокос. 153. — Колодяз був глибокий сажнів коло десяти. Л. С.—Благородні—хліба голодні. Ном. 952.—Гідні великої нагани. Кл.—І винники на світі достойні поваги. Кл.—І того не дотепен. Чуб. II, 492.—Солі жадна. Кольб. В. 239.—Він заздрісний чужого щастя. Житом. п.—Чоловік життя не певен. Е. Зб. 16, 457. — Пливе човен води повен. Метл. 16. — Свідомий науки жовнірської. Л. Гр.—Кождий своєї біди сит. Е. Зб. 27, 294.—Він нічого не цікавий. Житом. п.

Правило 22. Числівники головні від *пяти*, числівники дрібні і збірні сполучаються з родовим відмінком:

До сто літ. Гол. III, 482.—Пів світа плаче, пів світа скаче. Е. Зб. 27, 21.—Двойко діток Бог дав. Рокос. 104. — Намочила троє шмаття. Чуб. V, 115.—Позичте двоє хліба.

(*i*) УВАГА. Часом *д в а, д в і* також замість згоди у відмінку сполучаються з родовим відмінком, напр.:

Було собі два таких рубців взяти. Чуб. V, 96.—Сидить дві дівчат. Чуб. II, 41.

(*ii*) При *д в а, т р и, ч о т и р і,* що згоджуються з до них належними речівниками, коли стоять в І-м або причиновім відмінку, прикметники звичайно стоять в родовім відмінку:

В тій церковці три свічі ясних. Чуб. III, 311.

Правило 23. При прислівниках кількости, місця, а також при присудкових *байдуже, видно, потрібно, страшно, треба* (*тра*), *шкода* речівник стоїть у родовім відмінку:

Багато люда, багато чуда. Е. Зб. 24, 364.—Густо пшениці на новині. Метл. 165.—Соли трохи вкинь. Чуб. I, 74.—Що нової суботи принось мені несолоний корж. Чуб. II, 380. — Буде завбільшки доброї сосни. Рокос. 60.—Росла калина близько озера. Чуб. V, 149.—Усі святії навколо неї. Гол. II, 31.—Медвідь і вепер стали недалеко

огню. Е. Зб. 12, 164.—Байдуже паски, аби порося. Ном. 7280.—Твого личенька видненько. Рошк. 44.—Чого вам потрібно. Житом. п. —Налякав міх, що й торби страшно. Ном. 5794.—В господарстві тра всього. ЖС. II, 206.—Шкода мені склянки, що розбилась. Київ п.

Правило 24. Прийменники: *без, біля, в (у), верх, від (од), для, до, з, за* (коли показує час) *за-для, замість, коло, кінець, край, крім, круг, над, окрім, опріч, перед, проти, серед* сполучаються з родовим відмінком речівника.

Правило 25. При межислівцях: *ох, дій, нівроку, цур*, речівник стоїть в родовім відмінку, а також при *на, нате, ке, кете, тиць* в частковому розумінні.

Ох ненаситченого тиранства. Ап. 1694.—Дій його чести, на кого б то подумати. Кв. II, 5.—Нівроку наших коліс! самі за кіньми біжать. Е. Зб. 23, 283.—Цур дучки. Ном. 12571.

На тобі дочко, цього зілля. Чуб. II, 164.—А ке Харько кабаки. Кв. Д. р. 30.—Тому тиць, тому тиць, а все добрих квасниць. Чуб. IV, 494.

3. Датний відмінок.

Датний відмінок показує, кому або чому призначено що-небудь.

Правило 26. Те, що призначено, стоїть в причиновім або родовім відмінку, а кому, в датному:

Честь Богу, хвалу дайте. Чуб. IV, 211.—Чинили великі кривди людям. Л. С.—Баба далі каже дідові. Кольб. П. IV, 15. (частіше з *до*: до діда).—Ближньому сусіду хліба-соли збавляли. ЖС. IV, 18.

Правило 27. З датним відмінком речівника або речівникового прикметника (прийменника) злучаються дієслова: *дивуватись, радіти, сміятись, тішитись*:

Ой не дивуйтеся сьому люде. Чуб. III, 200.—Усяке радіє червоному. Мил. Жлк. 57. — Чужому лихові не смійся. Ном. 2339.—Ой не тіштеся, мої вороженьки, моїй пригоді. Кольб. В. 274.

П р а в и л о 28. Датний відмінок ставиться при дієсловах неперехідних з приростком при-, напр.: Приглядався війську Турецькому. Л. С.

Але частіше в цім випадку подибуємо прийменник *до* з родовим відмінком, напр.: *Він до всього приглядається.*

П р а в и л о 29. При безпідметових зворотах особа, що до неї стосується чинність, стоїть в датному відмінку, напр.:

Що тобі такого є. Кольб. П. IV, 29. — Вже їм і рахуби не було. Кольб. П. III, 82.—Бодай тобі не їлося та й не пилося. Кольб. В. 261. —Їй слухається, що в хатині ягня ревнуло. Мил. Жлк. 19. — Мені молоденькій на горе пішлося. Закр. 113.

П р а в и л о 30. При відіменних дієсловах неперехідних речізник особи стоїть в датному відмінку: *вірити, годити, доганяти* (=давати догану), *докоряти, домовляти, докучати, шкодити, пільгувати, скаржитись, грішити, смакувати, дякувати, розказувати* (=розказ давати) *служити, помагати*:

Своїй свекрусі не догодила. Е. 36. 36. 322.—Що багато согрішили отцю й мати доганяли. Кольб. I, 135.—Зачав йому докоряти. ЖС. 711, 194.—Согрішила отцю й матери. Е. 36. 35, 72.—Мясо та горівка смакує ему. Кольб. П. IV, 133. — Подякуйте наперед Богу. Чуб. IV, 211.—Розказав йому йти до себе. Житом. п.—Зелене вино службі служило. Е. 36. 35. 192.—Боже вам помогай на добре. ЖС. II, 352.

П р а в и л о 31. При дієслові *брати* і близьких до нього без приростків і з приростками *у-, від-, ви-*, напр.:

Одним людям щастя береш, а другим даруєш. Гол. III, 357.—Кого Біг покарати хоче, тому розум відбере. Закр. 170.—Єму Бог забрав доньку. ЖС. II, 180.—Урізав вовкові хвіст. Чуб. II, 127.—Вовкові барана з горла не видереш. Ном. 4853.—Землю Брест Литвинам однято. ЖС. II, 211.

П р а в и л о 32. При дієсловах перехідних імення особи стоїть в датному відмінку, коли стосується до предмету, напр.:

Закрию очи ворогам, завяжу губи брехунам. Кольб. В. 112.—Нагодився паламарь біді боки обламав. ЖС. II, 185.—Зломила старості лаву. Чуб. IV, 210.—Зробив казці кінець. Чуб. II. 424.—Сестру привязав коневі до хвоста. Чуб. III, 156.—Забєм лисицю сестриці на спідницю. В. Зб. 36, 21.—Бог сотворив вівцю чоловікові на пожиток. ЖС. II, 186.

Правило 33. При діесловах неперехідних імення особи стоїтч в датному відмінку, коли стосуеться до підмету, або до непрямого предмету, напр.:

Ми люде подорожні, нам животи порожні. Чуб. IV, 334. —Пани бються, а мужикам чуприни трясуться. Чуб. I, 278.—Вже Марусі головка злетіла. Чуб. V, 387.—Упав своїй мати низенько у ноги. Гол. III, 171.—Заєць пані з рук вирвався Под. г.—Мама дітям вмерла. Кольб. П. IV, 250. Помер їм батько. Чуб. II, 492.—Хто мастить, тому віз не скрипить. Чуб. II, 279.

Правило 34. Імення особи чинної, якої чинність висловлена в інфінітиві, кладеться в датнім відмінку:

Місяцю! тобі уповнятися. Чуб. I. 125.—Поможи мені невод витягти із води. Чуб. II. 306.—Загадав їх (кози) пасти старшій дочці. Чуб. II. 129.

Правило 35. Речівник в датному відмінку стоїть при речівниках діесловного походження; при відповіднім діеслові в особовій формі ті речівники були б підметами (*а*) або предметами (*б*), напр.:

(*а*) Туга велика людям всякого стану. Л. С.—Нестатечна приязнь вовкові з бараном. Л. С.—Голові клопіт, а біді весілля. Ном. 2215.—У неділю дівці заплітатись гріх. Мил. Жлк. 71.

(*б*) Був усім утіхою і підпорою.—А що ж мені за догана, що я руда і погана. Кольб. В. 382.

Правило 36. З датним відмінком сполучаються прикметники; *вдячний, вигодний, вірний, заздрісний, зичливий, підлеглий, радий, рівний, угоден*; *величній, винен, винуватий, властивий, дорогий, ладний, милий, подібний, потрібний,*

приємний, противний, рад, рівний, страшний, приязний, шкодливий. і т. д.

Будь довговічна і Богу вдячна. Гол. VI, 97.—І довго гріх первородний всім був невигодний. Ж. С. II, 209—Ніхто мені не зичливий. Гол. I, 215.—Кінь коневі не рівний. Ном. 1019.—Будь Богу вдячна, людям велична. Гол. IV, 97.

Правило 37. З датним відмінком сполучаються такі прислівники: *байдуже, важко, вільно, гірко, добре, легко, можна, прикро, тісно, трудно, явно:*

Мені, мати, мороз не байдуже. Рокос. 192.—Щось мені гірко. Под. г. Доброму всюди добре. Ном. 4423.—Прикро йому було самому іти через ліс. М. Пр. 57.—Там Ляхам було тісно. Хм. Л.—Ох бо трудно рибонці в каламутній водонці. Кольб. X. II, 14.—А чи дармо, чи не дармо, тілько Богу явно. Кольб. В, 186.

Правило 38. З датним відмінком сполучаються межислівця: *цур, пек:*

Цур тобі, пек тобі, яка дженджуриста. Чуб. V, 105.

Правило 39. З датним відмінком лучаться прийменики: *к* (*ік*), *по*:

Прийшла туга к серцю. ЗЮР. II, 241.—Не здужала й по світу ходити. ЗЮР. II, 81.—Стояли по старшині. Кольб. П. IV, 5.

4. Причиновий відмінок.

1. Імення в причиновім відмінку означує предмет чинність, що висловлює дієслово.

2. Причиновий відмінок є відмінком прямого предмету і відповідає на питання *кого? що?*

3. Дієслова, що лучаться з причиновим відмінком, себ-то ті дієслова, що при них можна поставити питання *кого? що?* звуться перехідними, всі инші неперехідні і при них звичайно не буває прямого предмету.

Правило 40. Де-які неперехідні дієслова можуть мати при собі в причиновім відмінку речівники того ж кореня; ті речівники, коли нема при них прикметника, легко б могли не бути, не нарушаючи сенсу мови.

Уже ж мені та докучило сю біду бідувати. Чуб. V, 938.
Ой там я буду ніченьку ночувати,
Ой там я буду вечеру вечеряти,
Ой там я буду розмову розмовляти. Чуб. IV, 320.—Зіму зімувати, літо літувати. Грінч. III. 7. і т. д,

Правило 41. Причиновий відмінок імення, ставиться при дієслові на означення *просторони* (*i*), *часу* (*ii*), *міри* (*iii*), напр.:

(*i*) Їдуть вони поле, їдуть вони друге. Метл. 17.—Велять мені Дунай плисти. Млр. Сб. 339.

(*ii*) Поливала квітки вечір і ранок. Чуб. V, 28.—Всю ніч свічка палала. Чуб. V, 67.—Писав три дні і три ночі. Метл. 10.

(*iii*) Посію я діжку гречки, а дві жмені проса. Коцін. 78.—Дай мені сили хоч комареву ніжечку. Ном. 930.

Правило 42. Дієслова: *боліти, коштувати, доліґати, мулити, заходити, кортіти* лучаться з причиновим відмінком, напр.:

Ой болить мене тай головонька. Кольб. В. 169.—А що то мене ноги не коштують, аби-м задармо ходив. Е. 36. 24, 455.—Нас тоє мулило і доліґало. Вел. II, 468.—Заходила його меншая тривога. Вел. III, 503.—Хто язик держить за зубами, то того нічого не кортить. Ном. 1106. *Кортіти* й *боліти* лучаться також і з датним відмінком.

Правило 43. Дієслова: *бачити, закопати, застати, лишити, поховати, пустити* і инші лучаться з причиновим відмінком присудковим прикметників, напр.:

Бачиш мене гожу. Метл. 46.—Пусти мене живого. Кольб. II. IV, 168.—Аби живу дівчину застати. Рокосс. 184. В старій мові так само присудково вживалося і речівників, напр.:

Взяв я сватове з моря ракове. Чуб. III, 116.—*Жону собі понял куму, Чаплинскую.* Літ. Сам., але в сучасній мові замість просто причинового відмінку вживають того ж відмінку з прийменниками *за, на*, напр.: *Раду радити, що пану за дар дати.* Е. 36. 36, 43.—теж прикметники: *Ой рада б я Марусеньку за рідну приняти.* Бал. 110.—*Обрали його на гетьмона.*

Правило 44. Причиновий відмінок лучиться з прикметниками міри, напр.:

Була у нас кобила сім верст довга та три дні лиса. Манж. 123.

Правило 45. Причиновий відмінок лучиться з прислівниками: *видко, видно, чутно* і з інфінітивами: *знати, чути,* що вжито прислівниково, напр.:

Золото і в попелі видно. Ном. 4434.—Під тими Шпицями видко великі ліси. Е. Зб. 26, 295.—Добре далеко чутно, а ледаче ще далі. Ном. 4451.—Знати Марусю, знати, в котрій вона хаті. Метл. 234.—Клект орлячий з-під хмари чути. Ном. 999.

Правило 46. Прийменники: *в (у), за, мимо, на, над, понад, об, перед, під, попід, по, про, через,* лучаться з причиновим відмінком, напр.:

Моя доля в гости іде. Бал. 11.—В вечір приїхав до дому. Кольб. II, IV, 33.—Прийшов син в десять літ до дому. Чуб. V, 744.—Баба в крик, порося в квік. Закр. 187.—Прошу в танець. Чуб. V, 395.—Вони собі зайшли в мову. ЖС. III, 382.—Коли місяць в серп, то чарівниці їдуть на границі. Закр. 172.—Всі однакові волос у волос. Рудч. Ск II, 90.—В корінь глибока, а в лист широка. Гол. IV, 118.—Зимно в руки, зимно в плечі. Чуб. IV, 529.—Ой ісклацемо сніп в спід широко, а в верх високо. Е. Зб. 35, 129.—

Сам худий, а голова важить з пуд. Чуб. I, 311.—Десь узявся мужичок, невеликий, з кулачок. Чуб. V. 1131.—

Заїхав за Дунай, та й до дому не думай. Ном. 708.—Чи я тобі не напряла за рік два починки. Чуб. V, 1141.—Став у попа за наймита. Рокос. 96.—Цю казку за правду мені розказували. Рокс. 105.—Добра воля стане за учинок. Ном. 4499.—Убралась за чоловіка. Рудч. Ск. I, 55.—На нім шубонька за сто червоних. Е. Зб. 36, 4.—Мала милостинка та варт за велику. Чуб. I, 266.—Що я за всіх найбідніща, за всіх нещасна. Чуб. V, 360.

Веди біду по-за село. Чуб. V, 576.

Ой їхав, їхав Івась мимо тестів двір. Чуб. IV, 79.

Іди ти, синку, між чужії люде. Макс. 7.

Ой тікала бондарівна по-межи крамниці. Кольб. П. II, 5.

Пливе просто на купця хату. Чуб. II, 138.—Ходім на місто. Метл. 7.—Чи чуєтесь на силу. Метл. 218.—Занепав на здоровя.—На бога забули. Ном. 1448.—Ждуть на него. Кольб. П. IV, 20.—Мужик завидує на хату. Чуб. II, 8.—На бідних ще згадає. Кольб. П. IV, 282.—Памятайте на честь свою. Чуб. II, 557.—Одно одного на здоровя питає. Метл. 356, —На тоє не позволяли. Вел. IV, 31.—Чекає як каня на дощ. Закр. 220,—Я ж на клятву повірила. Пам. н. тв. 141.—Панно Марійо, вибачай на нас, що ми не вміли колядувати. Е. Зб. 36, 264.—На черево болїти. Е. Зб. 28, 350.—Ідуть Ляхи на три шляхи. Метл. 447.—Люде перестали мерти на холеру. ЖС. IV, 190.—Звичайно як на біду йде. ЖС. II, 192.—На день займає. Чуб. V, 234.—Прийшло на другу ніч. Чуб. II, 642.—На мене ворогують. Чуб. V, 467.—Свячена сіль помагає на ріжні хороби. Е. Зб. 27, 99.—Помалу вийшов на великого пана. ЖС. 75, I, 226. Заснув на годину. Бал. 73.—Кожна табора бере такого березу на вирви. Е Зб. 36, XVI.—Не дивуйтеся на жупан. Гол. I, 73.—Оле ночка та збирала синий цвіт на вкази. Рошк. 10.—Приходив на звізди до сина. Кольб. П. IV, 128.—Недуга на очі. Ном. 8167.—На лист широка. Грінч. III. 199.

Привіз над село. Чуб. II, 629.—Він його завів над море. Кольб. П. IV, 3.—Вже над захід сонця. Сокос. 96.—Над життя кохаю. Чуб. IV, 384.—Нема цвіту над калину. Чуб. V, 440.—Нема в світі нещасної над мене. Чуб. V, 467.—Нема древа ряснішого над явора. Чуб. V, 439.

Стоять верби понад воду. Чуб. V, 193.—Летить орел понад море темними лугами. Чуб. V, 139.—Нема понад попову свиню. Ном. 2516.—Нема парубка найкращого понад Іванка над нашого. ЖС. I, 456—Понад мене вірнішої на світі не найдеш. Чуб. V, 177.

Пустила дур, б'ється об мур. ЖС. I, 146.

Перед ворота виноград росте. Кольб. X. I, 199.—Та я піду перед великі вікна. Ном. 4101.—Приніс він того ужа перед царські палати. Чуб. II, 60.

Чом не ходиш поперед мій двір. Чуб. V, 147.—Лети, соколоньку, поперед нас. Метл. 171.

Аж підбилось під обід сонце. Чуб. V, 150.—Підійшов як раз під того дуба. Рудч. Ск. I, 6.—Приходить під браму. I. М. 46.

Попід ліс текла велика ріка. ЖС. II, 349.

Полетів той крук по воду. Чуб. II, 302.—По коліна в золоті стоїть. Рудч. I, 104.—Червоної таволги по два дубці брати. ИП. I, 211.

Ой ішов я поуз тестину хату. Бал. 107.—Та не становись поз тумана, а становись поз козака. Мил. 50.

Ідуть вони попри коршму. ЖС. II, 350.—Черевички мальовані про буддень носила. Кольб. П. II, 207.—Жінка вбрана як про свято. ЖС. II, 98.—Буде про мене питати. Макс. I, 10.—Про тебе і в шпиталях шепчуть. Ном. 2584.

Попроз мій городок стежечкою ходиш. Чуб. V. 180.

Через сад зелененький доріжка лежала. Метл. 194.—Боско через увесь вік босий бігає. Ном. 11231.—Плакав через три дні, через три неділі. Чуб. II, 172. — Мало мене через тебе собаки неззіли. Гол. I, 243.—Минулися мої ходи через огороди. Чуб. V, 147.—Чую я через люде. Чуб. V, 4.

Я його вкрав почерез жиди. Е. Зб. 35, 95.

5. Зовний відмінок.

1. Зовний відмінок ми подибуємо звичайно поза складом речення, яко вставне слово—звернення до кого: *Я, Семене, вчора тебе бачив.*

2. В складі речення при вольовім способі дієслова, яко підмет:

Приходь Семене до мене. — Скажи мені старий діду, де шукати долі. Бал. 18.

3. В приложенні до другого зовного відмінку, але прикметник при зовному стоїть в іменовім відмінку, напр.:

Ой ти, коте рябку, вимети хатку. Мил. 42.

4. Часом, переважно в піснях або приказках зовний відмінок маємо на місці іменового, яко підмет або яко присудкове іменя, напр.:

Кучерявий дубе на яр похилився. Чуб. V, 85.—Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче. Х. Сб. VI, 2, 59.

6. Орудний відмінок.

Правило 47. Коли речівник в орудному відмінку стоїть при дієсловах перехідних, то показує знаряддя чинности напр.:

Оре дівча чорним волом. ИП. I, 63.—Напувала нас солодкими медами. Стад. 108.—Треба тебе щастям дарувати. Чуб. V, 545.

Правило 48. Коли речівник в орудні́м відмінку стоїть при дієсловах неперехідних, то показує або спосіб (*i*) яким виявляється чинність, або її причину (*ii*), залежно від змісту дієслова:

(*i*) Молодиці пішли пішки, а дівчата возом. Ш. I, 65.—Став дід ходити тими волами у дорогу. Рудч. Ск. II, 17.—Летить літо як крилами. Ном. 550.

(*ii*) Добре наївшися та мерти голодом. Ном. 12257.—(порів.: морити голодом). Вже заросли ті стежечки мохом і травою. Коцип. 9.—Многими ударами і дуб лежить. Е. Зб. XXVII, 235.

Правило 49. Часом при перехіднім дієслові ми замість причинового відмінку ставимо орудний, напр.: замість *„кинути камінь“* кажемо *„кинути каменем“*. В такім разі речівник в орудні́м відмінку не буде предметом чинности, як тоді, коли він стоїть в причиновім, а його знаряддям, себ-то способом, як виявляється чинність.

Так набило голову, що й вязами не поверну. Чуб. II, 507.—Вийди на могилу, не кидай землею. Лукаш. 79. —Мороз засвистів вітром, крутнув снігом. Чуб. II, 434.— Трясу кладкою. Чуб. II, 91.—Сльозами рони (плаче). Е. Зб. 35, 169.—Зеленим сіном йому постелила. Е. Зб. 35, 33.— Маха капелюхом. ЖС. I, 468.

Правило 50. При дієсловах зворотних: *бридитись, встидатись, журитись, клопотатись, любитись, радуватись, тішитись, турбуватись; гоноруватись, дутись, пишатись, хвалитись, чванитись* стоїть орудний відмінок, напр.:

Бридяться раком. Літ. Сам. 88.—Вони встидают ним. Кольб. П, IV, 135 (і з род. в.). Журилася мною мати, як

риба водою. Гол. II, 261.—Я ся нічим не заклопочу. Копін. 65.—Такі коні, що не може собі налюбити сі тими кіньми. Кольб. П. IV, 133.—Дай боже дітками радуватися. Ном. 4548.—Наймитом своїм тішиться як рідною дитиною. Рокос. 107.—Не турбуйся ж ти, матінко, нами. Медл. 358.—

А чим ти сі гоноруєш, та чим ти сі дуєш. Кольб. П. III, 42.—Пишалася синами мати. Шевч.—Хвалилася біла береза своїм цвітом перед лісами. Чуб. III, 299.—Москаль ликом чваниться. Ном. 842.

Правило 51. При дієсловах неперехідних речівник стоїть в оруднім відмінку способу тоді, як він стосуеться до підмету як форма до змісту, напр.:

За ним жито купцами росте. Мил. Жлк. 29.—Козаки на залогу чергою полками ходили. Літ. Сам. 179.—Буде нам щастя річкою плити. Чуб. V, 89.

Правило 52. Дієслова: *бути, бувати, вирости, вмерти, жити, зватись, зістатись, зробитись, піти, родитись, ставатись, стати, судитись, явитись* лучаться з орудним присудковим, що стосується до підмету, напр.:

Буду тобі слугою. Мил. 49.—Торба мені жінка, кий у мене братом. Ном. 4646.—В погоду і смутний веселим буває. Ном. 602.—Був собі чоловік, Остапом звався. Рудч. Ск. I, 63.—Пані-ляшка удовою зосталась. ИП. II, 35.—Уродилась дівчиною, а піп імя дав Кулиною. Чуб. ?, 1190.—Жінка стала птахом. М. Пр. 9.—Хто стається вівцею, того вовк ззість. Ном. 3841.—

УВАГА. Часом орудним присудковим буває той саме речівник, що і підметом; звичайно, в такім разі він тільки увидатняє ознаку підмету, напр.: *Жарт жартом, а хвіст на бік.* Чуб. I, 251.—*Бог Богом, а люди людьми.* Ном. 171.—*Синицю і на салі поклади, то синиця синицею.* Ном 3213.—*На біса вилий цілий ліс, а все бісом біс.* Ном. 3220.—*Старець старцем, а повагу любить.* Ном. 4648.

Правило 53. Дієслова: *взяти, дати, застати, лишити, любити, мати, називати, наставляти, прохати, робити, ставити, чинити,* і т. п. лучаться з орудним, що стосується до предмету, напр.:

Бабу взяв удовою. Чуб. II, 479.—Застанеш мене молодицею. Чуб V, 457.—Далась мене, моя мати, замуж

молодою. Чуб. V, 213.—Борода не робить мудрим чоловіка. Закр. 145.—Називають мене паном. Рудч. ЧП. 117.—Кого винним чинитимете. Вел. II, 297.

Правило 54. Орудний відмінок речівника ставиться при дієслові на означення місця, часу, міри, порівнання.

1. Коли ми порівняємо причиновий місця при дієсловах руху з орудним місця, напр.: *іти поле, іти друге* і *іти полем, іти другим*, то побачимо, що ріжниця та, що в ґрунті першого лежить міра руху, себ-то обмеження руху певною мірою простороні, тоді як в другім показується тільки дорогу того руху:

Біжи ж коню, степом та гаями, долиною, байраками до моеї родиноньки. ИП. I, 270.—Ішла біда лавками, били біду палками. ЖС. IV, 28.—Як зачав їздити світом, аж приїхав над море. Кольб. П. IV, 145.

З дієсловами, що не визначають руху орудники місця показують на його неозначеність, напр.:

Такої манти нема містами, нема містами, ні ярмарками. Е. Зб. 35, 97.—Були сими краями три братя рідні. Кольб. П. IV, 271

Так само орудний місця показує напрям чинности, напр.:

Викинь мені вікном кожушину. Чуб. V, 57.—Я тебе не пущу кватирою до себе. Чуб. V, 50.—Віконцем сонце гріє. Гол III, 46.

2. Орудний часу так само стосується до причинового часу, як орудний місця до причинового місця: „спати ніч"—чинність покривае час, причиновий є міра чинности в часі, „спати ніччу" показує тільки на час, коли виявляється чинність, тим воно й не кажуть „не спати цілою ніччу", але сказати „не спати цілими ночами"—звичайна річ, бо визначає „не спати деякі цілі ночі". З того виходить, що „спати ніч"—міра часу, „спати ніччу"—протягом ночі.

Згідно з тим, що сказано, говоримо:

Щасливою годиною козак уродився. Мил. 79.—Ей бором, бором, боровиною, ей хто ж то їде вечориною.

Кольб. X. II, 29.—Трома разами перед образами присягаю. Нейм. 20.

3. Орудний міри: *Носити воду відрами, продавати цукор хунтами* і т. д.

4. Орудний порівнання: *Дивиться лисицею, а думає вовком.* Ном. 13561.

Правило **55.** Деякі дієслова, що лучаться з орудним відмінком, часом мають при собі доповненням речівник того ж кореня плеонастично, себ-то не додаючи нового поняття до того, що вже є в дієслові, напр.:

Поляки станом стали. Макс. 54.—Дивом дивувати. Макс. 88.—Журом пожурила. Кольб. П. II, 240.—Він торгом торгує. Мил. 137.—Крамом крамувати. Мил. 74.—Криком кричати. Ном. 8451.—Миром мирувати. Грінч. III, 40.

Правило **56.** Орудний відмінок при речівниках показує міру якости, напр.:

Ґазда цілою губою. Закр. 194.—Попід мостом трава зростом. Чуб. V, 78.

Правило **57.** Орудний відмінок при прикметниках обмежує ознаку, що виражає прикметник, напр.:

Заложимо стожок сподом широкий, верхом високий. Е. Зб. 35, 132.—Вона тим дуже була втішна. Кольб. II, IV, 44.—Я тим гріхом не грішний. Е. Зб. XVI, 461.—Всякими вигодами довольні. ЖС. II, 209.—Старими людьми село порадне, парубками село горіжне. ИП. I, 49.—Відерце водицею повненьке. Метл. 224.—Чи мною раді, чи не раді. Чуб. IV, 519.—Ще ти дитя молоде, розумом недішле. Метл. 419.—Славна Чута товстими дубами. Лукаш. 56.

Правило **58.** При прикметниках другого ступеня орудний речівника показує міру якости, напр.: *Знай, хто роком старший.* Ном. 995.

Правило **59.** При часівникових межислівцях: *бринь, брязь, грюк, стук, туп, тупу, хлясь, цок,* **напр.:**

Бринь лапкою по струні. Бес. МХ. 84. —Ніжками туп. Чуб. V, 62.—Тупу-тупу ногами, сколю тебе рогами. Чуб. II, 129.—А вона хлясь лядою. Бесс. МХ. 80.—Цок-цок підківками. Бесс. МХ. 241.

П р а в и л о 60. З орудним відмінком лучаться приіменники: *з, за, поза, поміж, проміж, над, понад, перед, наперед, під, попід,* напр.:

Треба з Іванком розмовляти. ЖС. I, 554. — Два коти в однім мішку не можуть з собою жити. Ном. 4142.— Господь Бог з тобою. Гол. I, 105. —Порівняй, Господи, пізнього з раннім. Мил. Жлк. 234.—Бється Турок із Москалем. Гол. I, 21.—Брат конечне хотів з нею женитись. Рокос. 85.—Брат із сестрою по риночку ходить. Гол. I, 190.— То був склеп з чобітьми. ЖС. II, 351. — Іде змій з дванадцятьма головами. Кольб. П. IV, 98.

За тими столами сидять пани шарами. Кольб. В. 357.— Її тато і її чоловік за нею шукають. ЖС. III, 380.—Розповідає все за порядком. ЖС. III, 377.—За вашим шептом та мого крику не чутно. Ном. 12885.—За тучами громовими сонечко не сходить. Метл. 51.—Бідували вони на світі більше за ліньками. Чуб. II, 542.

Поза садом дорога до самого пирога. Ж. П. II, 144.

Між тими братами було два розумних. Чуб. II, 490.— Лежить чумак межи возами. РЧП. 105.—Я хазяйка найстарша між ними. Бал. 6.

Самі ж добре поміж рядами прохожайте. Макс. 39.— Як же тій криниченці поміж облогами. Чуб. V, 306.

Проміж людьми та козак ходить Закр. 491.—Стороною дощик іде над моєю рожею повною. ЖС. I, 282.— Останься над морем. Чуб. II, 57.—А вже над вечером прийшов газда. Кольб. П. IV, 201.—Пане, ви не маєте права так сі над тим чоловіком збиткувати ЖС. III, 232. — Може ся Господь змилує над моєю душею. ЖС. II, 145.— Він над тим міркував. ЖС. II, 187. — Судді над тим купцем. Кольб. П. IV, 125.—Мала бути зрада над цісарем. Гол. II, 413.—А над усіма був найстарший маршалка. Р. Ск. II, 204.

Понад синім морем три козаки ходять. Чуб. V, 161.

Стане перед нами Пречистая мати. Кольб. В. 130. — Мясо лежить перед ним. Р. Ск. I, 103.—Ангіль загрішив перед Богом. Кольб. П. IV, 200.—Перед людьми не втікали. ЖС. II, 337.—Перед призначенням нігде не сховаєшся.

ЖС. II, 357.—Перед Богом гріх, перед людьми сміх. Чуб. I, 235.

Та одного разу сказав він наперед двома днями свому фірманові. Кольб. П. IV, 173.—Приклякли діти навперед Богом. Кольб. П. I, 283.

Під пічею курка сокоче. Рокос. 164.—Під межею лежала. Гол. IV, 201. — Упав під хрестом. ЖС. II, 181.— Чирвониї тиляги під сріблом, під злотом на себе надіває. Лукаш. 42.—За мого уряду все було під мірою, під лічбою, під вагою. Васильк. п.—

Ходить попід небесами. Чуб. I, 311.—Попід горами шовковії трави. Чуб. V, 964.—Поїдемо ранком попід високим замком. Гол. IV, 230.—

7. Місцевий відмінок.

Правило 61. Місцевий відмінок показує, де, в межах чого, відбувається чинність. Він подибується, за невеличкими винятками як: *літі, зімі, кінці,* тільки в сполученні з прийменниками в, на, о, по, при, і з цими прийменниками творить прислівникові вирази з тими відтінками в значінні, що надають їх прислівники.

(*i*) Місце: (*а*) Стоїть борщ у печі, ударився у ключі. Мил. Жлк. 285.—Прогризла дірку в возі. Чуб. II, 116.—Чи часто мого сина у війську видаєш. БМ. 1г.—Розступися сине море в своїй широкости, нехай же я життя скінчу в твоїй глибокости. Коцип. 53.

(*б*) На мідяному току молотить Баба-яга. ЗЮР. II, 51. —Щось то сталось на Волині. ЗЮР. II, 83.—На козаков шати дорогії. ЗЮР. I, 15.

(*в*) Ще по горах сніги лежать, по долинах води стоять. ИП. I, 262.

(*г*) Тілько при долині два корчі калини. Чуб. V, 32.— При тім самім столі сиділи другі пани. ЖС. II, 145.

(*ii*) Час: (*а*) Сію рожу на морозу, вона в зімі сходить. Чуб. V, 216. — Се було в осени. Чуб. II, 117.—В літі і качка прачка. Закр. 150.—У суботу у вечері. Чуб. IV, 189.—В щасті не вміє чоловік статкувати. Закр. 156.

(б) Сади на весні розвиваються. Чуб. V, 96.—То було якось так на тижню. ЖС. V, 182. — Треба на молодику вийти на двір. Чуб. I, 92.—Тепер припало на безводді, на безхлібі погибати. ЗЮР. I, 39. — Гріху на кождім поступі. Е. Зб. XVI, 461.

(в) Ой сподівайся мене тоді в гості, як будуть о Петрі бистрії ріки, озера замерзати, об Різдві калина в лузі процвітати. ЗЮР. I, 26. — Повій вітре о півночі. Чуб. III, 199.

(г) По скінченій роботі по заплату до пана ся зголосив. Е. Зб. 8, 137.—Пе як по оселедці. Закр. 201.

(д) При злій хуртовині, при щасливій годині. ЗЮР. II, 25. — Приходь у ночі, при ясній свічі. Чуб. V, 18.

П р а в и л о 62. Імення в місцевім відмінку з прийменником в тіснішім звязку з дієсловами на питання в ч і м? *Бідувати*, *брати уділ*, *участь*, *грішити*, *залежати*, *заставити* (*в яких грошах*), *знатись*, *любитись*, *любуватись*, *перемінитись*, *помогти*, *допомогти*, *розумітись в чім і на чім*, *чутись в чім і на чім*, *щастити*, *каятись*, *умалити в чім; палити в чім*, *смакувати*, *попрятати*.

П р а в и л о. 63. Місцевий речівника з прийменником в при дієсловах *бувати*, *бути*, *жити*, *іти*, *їхати*, *зробитись*, *служити*, *стояти*, *ходити* і ин. становить присудковий вираз, напр.:

Добре в гостях бувати. Е. Зб. 16,334.—Був він вже в жовнірах девіть неділь. Кольб. II, 78. IV, 233.—Не зарікайся бути в старцях. Чуб. I, 263.—Той у приймах живе, той у москалях. Кан. п.—Ой бо від Бога іду я в послах, від Бога в послах до господаря. Чуб. III, 337.— Вона у недужих зробилась. ЗЮР. III, 51. Не схотіли ваші сини в пікінерах служити. Макс. II, 115.—Оттак, як бачиш, стою у кочергах. Чуб. II, 140.—Ходили вже по кільканадціть років в колядниках. Е. Зб. 36, XVI.

Теж із місцевим відмінком уяв кількости, напр.:

Господь послав нам у парі жити в сім домі Мил. Жлк. 9.—Приходять у двох із змієм. ЗЮР. II, 67.— Поплили з Дніпра в чайок двісті. Метл. 374.—

Теж присудком з дієслівними речівниками в місцевім, напр.:

Бути в біді, в гаразді, журбі, в помочі кому, в пригоді, у танці, з тузі, в услузі (услужити), у цвіту, у шкоді (шкодити), в чиїй волі, в грозі від кого, в карі, у клятві, в кривді, в ненависти від кого, в повазі, в страсі, в честі; приятельстві і так далі.

П р а в и л о 64. Речівник в місцевім в. з прийменником *в* при прикметниках обмежує ознаку прикметника, напр.:

Явора не ломіте в корінях глибокого. Чуб. IV, 32. 6.— Тонке, високе, в споду широке. Е. Зб. 36, 238.—

П р а в и л о 65. Речівник в місцевим в. з прийменником *на* при дієсловах: *бути, мати, стати,* становить присудковий вираз, напр.:

Бути на думці, на заваді, на памяти, на перешкоді, на помочі, на послузі, на прикметі, на роботі, на розмові, на серці, на стану, на сторожі, на чеку; мати на гадці, на мислі, на серці, стояти на розмові, стати на стану, на послузі.

З дієслівними речівниками показує близькість в часі того, що виражено речівником, напр.:

Соколонько, ти на вилеті, козаченько, ти на виїзді. Чуб. IV, 321.—Уже сонце на заа́ді. Гол. II, 252.—Дівчина на виданні.—Дід на вмерті.

П р а в и л о 66. З місцевим речівника лучаться такі дієслова:

Виграти на чому, залежати, зискати, кмітувати, ошукати, щастити; знатись, завестись, залицятись, каятись, мститись, ослабнути, ощукатись, помилитись, переставати, розумітись, сватати на кому і ин.

П р а в и л о 67. Речівник в місцевім з прийменником *на* при таких речівниках: *кінець, шкода, край, пожиток*, напр.:

На цьому не кінець. Чуб. I 205.—Шкоду велику на конех понесли. Літ. Сам. 180.—Дай Боже вам на худобі пожиток. Кольб. X. II, 229.

П р а в и л о 68. Речівники в місцевім в. з прийменником *на* при прислівниках *дармо*, *досить*, напр.:

Дармо на тім. Діал. 265.—На тому ще не досить.

П р а в и л о 69. Речівники в місцевім в. з прийменником *по* лучаться з дієсловами: *банувати, бідкатись, голосити, журитись, знати, пізнати, плакати, сумувати, тужити*, напр.:

Будеш, мила, банувати, три роки по нім. Коль. П. III. 42.—Дуже по ній чорт бідкався. ЖЗ. III, 374.—Приходить Омелько голосить по біді тоненько. ЖС. IV, 29.—Ой чи будеш по мені журитись. Закр. 113.—Пізнаю його по кониченьку. ИП. I, 7.—Сумує по братові. Под. г.—Ой перестань по мені тужити. Гол. I, 5.

При *бути* в виразі щ о к о м у п о:

Що мені по пшениці, в ній зеренця нема, ш мені по поклоні, коли його самого нема. Чуб. V, 4.—Що по тій чести, як нічого їсти. Ном. 4454.

П р а в и л о 70. Речівники в місцевім в. з прийменником *по* не лучаться з речівниками, опріч тих, що одного кореня з поданими вище дієсловами, напр.: плач, нудьга, туга, журба і ин. І такі сполучення як: стаття (артикул) по лінгвістиці, по економіці, лікар по нервових хоробах є м о с к о в і з м и, треба: стаття (артикул) з лінквістики, з економіки, лікар нервових хороб і т. д.

II. Складня прикметника.

П р а в и л о 71. Прикметник згоджується зі своїм речівником в роді, числі (лічбі), і відмінку, напр.: добрий чоловік, добра людина, добре теля, добрі люде, добрі телята, доброго чоловіка, доброї людини, добрих людей і т. д.

П р а в и л о 72. Прикметник присудковий або згоджується з тим речівником до якого належить, або стоїть в оруднім відмінку, напр.:

Казали вражі люде, що Маруся недобра буде. Метл. 236.—Полізла на піч, зробилася недужа. Чуб. V, 643.—

Вона як була молодою, то кому перелле, а кому не долле. Чуб. II, 294.—Борода не робить мудрим чоловіка. Закр. 145.—Лишіть хазяйку живою. СМ. І. 120.—

Правило 73. Коли при речівнику в іменовім або причиновім відмінку стоїть числівник *два, три* або *чотирі* і прикметник, то прикметник здебільшого буває в родовім відмінку множини напр.: Три братіки рідненьких. Март. 23.

Правило 74. Прикметника вживається в вищому ступні, коли порівнюються дві річи або два ряди річей, а в найвищому, коли порівнується три або й більше, або ж показує перевагу над усіма иншими, напр.:

Чи є дужчий чоловік від тебе. Чуб. II, 130.—Що солодче за мед? Чуб. I, 317.—Над Жида нема кріпшого в вірі. Ном. 897.—Инша рада гірша як зрада. Ном. 6131.

Та нема ж цвіту найповнішого над ту маківочку;
А нема роду найвірнішого над ту матіночку;
Та нема цвіту найсинішого над ту ожиночку,
А нема слова найвірнішого над ту дружиночку.
Метл. 243.

III. Складня займенника.

Правило 75. Займенники - прикметники родові згоджуються в роді, числі і відмінку з тими речівниками, до яких належать:

Чий кінь, чия корова, чиє теля? Мій кінь, моя коя корова, моє теля.

Правило 76. Коли займенників-прикметників ужито речівниково і тому, хто говорить, особа невідома, то займенник ставиться в ніякому роді:

Як чоловік здоров, то всяке кохає. ЗЮО. I, 23.—Як багатий скривиться, то всяке дивиться. Ном. 1601.

Так само вживають і займенніків *воно, що, щось*:

Не ходи по ночах, щось тебе вкраде. Мил. 105.—Аж ту разом скрип: щось іде до хати. Е. Зб. VIII, 124.—Воно й бере та не разом, а потрошку. Видно бере та не дурень, розумний. Коли б мені його піймать та

провчить—воно б тоді одсахнулося. ЗЮР. I, 11.—Що там так рано грає. Рудч. II, 85.

П р а в и л о 77. Займенники - прикметники стосункові приймають свій відмінок від речення, в якому стоять. Так ми кажемо:

Почали топити баб, про которих говорено, що відьми. ЗЮР. II, 37.—Перебірає між кониками: котрі ліпшії, то собі бере. ИП. I, 10.—Я знаю, милий, нагайку, з якого вона дроту. Чуб. V, 607.

П р а в и л о 78. Займенники - прикметники *кожний* (*кождий*), *жадний* лучаться тільки з одниною речівника. Можна сказати „кожний чоловік", „нема жадної надії", але не кажуть „кожні люде", „нема жадних надій".

П р а в и л о 79. В реченнях з питайними займенниками: *коли, як, де, що* і порівнавчими злучниками *неначе мов, ніби* і ин. перед підметом звичайно ставимо вказівного займенника *той, та, те*, напр.:

Коли те свято буде. Ном. 184.—Що той чоловік в Бога за звір—не знаємо. Ном. 399.—Чим той Лазар Богу приподобився. Ном. 172.—Як ті мухи гудуть. Ном. 683.—Де теє у Бога літо, а він вже косу клепа. Ном. 2614.—Оце, неначе та орда. Ном. 2780.

П р а в и л о 80. Займенників питайних часом вживається, яко неозначених, напр.:

Хто бється, а в кого чуби болять. Ном. 1305.—Може хто прийде.—Чи нема межи вами котрого козака старинного, отамана курінного. Метл. 397.—Як ми підростем, розминемось самі, котре на Поділля, котре на Вкраїну. Чуб. V, 855.

П р а в и л о 81. Часом повторенням займенників *хто, що* ми протиставляємо непевність певности, напр.:

Що, що, а біда завше здибає. Ном. 2205 (=що инше може ні, а біда). Кому кому (=може кому неб., кому иншому), то так собі жахнеться, а що куцому, то ні вже, не минеться. Ном. 3603.

Правило 82. Займенники особові при формах теперішнього і прийдучого часу часом не вживаються:

Вийду, подивлюся на гору крутую.—Боюсь, щоб не впасти. Чуб. V, 181.

Правило 83. Часто вживають датного відмінку займенників *собі*, *тобі*, *мені*, *вам* для більшої виразности, напр.:

Був собі дід та баба. Той пес був тобі такий великий як кінь. СС.—Геть мені зараз до дому. СС.—Та він вам такий дурний як стовбур.

Правило 84. Коли стоять в реченні дві дієслові з займенником *ся*, то той займенник не повторюється, напр.:

Йому хтілося вернути до дому.—Уживатися вживає, але рідко коли. СС.—Ой сам я дався з світа згубити. Чуб. V, 412.

IV. Складня числівника.

Правило. 85. Числівники від *1* до *4* по формі прикметники. Вони згоджуються з своїм речівником у відмінку, а *1* і *2* також в роді. Але коли *2*, *3* і *4* стоять в іменовому або причиновому відмінку, то речівники жіночого і ніякого роду стоять у двійні, опріч тих, що їх пень кінчиться на *к*, *г* *х*, напр.:

Виїж трави дві косарі, випий води два озері. Макс. I, 8—Чотирі парі волів. ЗЮР. I, 144.—Я дав би дві зімі за одно літо. Ном. 656.—Три разом біді. Ном. 2190.—Дві дівчині. ЄМ. III, 249.—Розкраяли моє серце на дві половині ЄМ. III, 249.—Буде сього добра в три колікі. Ном. 7663.—Три слові сказала. ЄМ. III, 265.—Дві літі, три літі. Метл. 47. 426.—В кождій гилі по штирі гнізді.—Дві відрі.—На тій могилонці та стоїть три деревині. Ж. П. I, 139.

(*i*) Часом, але рідче, вживають двійні і в речівниках з пнями на *к*, *г*, *х*: Ринка має три нозі. Чуб. II, 497.—Є три дорозі на тім морі. Е. Зб. I, 17.—Три сіромязі. ЗЮР. I, 200.—У дві оці.—Дві яблуці.

Правило 86. При числівниках від *5*, коли вони стоять в іменовому або причиновому відмінку, речівники при

них в родовому, але при тім можуть бути не у множині, а в однині, а коли вони в инших відмінках, то речівники з ними згоджуються в відмінку, напр.:

В тій вдови девять сина. Єв. 476.—Чоловіка з двадцять. Чуб. II, 48.—Та виступа Ляха а сорок тисяч, а гусар двісті. ИП. II, 69.

Правило 87. При числівниках дробових і збірних речівники стоять в родовім відмінку і здебільшого в однині коли не мають множини (збірні).

Половина царства тому оддам. Чуб. II, 256.—Є у мене дома діточок двоє, чорняві обоє. Чуб. V, 29.—Купила собі троє хліба. М. Пр. 133.—Девятеро скоту із кошари на вибір займала. Метл. 415.—Четверо коней веде. Чуб. V, 46.—Мав батько троє худоби, два воли. Кольб. X. II, 113.—Намочила троє шмаття ще від понеділка. Чуб. V, 1151.—Троє челяди з склепу викрали. АЮЗР. 8, III, 411.—Буде до тебе да троє гостей. Е. Зб. 36. 261.

V. Складня дієслова.

1. Згода дієслова.

Ми не можемо сказати *я пишеш* або *пише, ти* або *він пишу*, або *ж він пишеш* але тільки: *я пишу*, *ти пишеш*, *він пише*. То значить, що певні займенники і речівники лучаться тільки з певною формою дієслів. Коли займенник першої особи, то дієслово має одну форму, а як другої або третьої то знов инші форми. Коли займенник або речівник в однині, то дієслово в одній формі, а як вони у множині, то дієслово має иншу форму.

Одміна форми дієслова відповідно формі його підмету зветься згодою дієслова з його підметом. Правила згоди такі:

Правило 88. Дієслово в особовій формі згоджується з своїм підметом в особі й лічбі. Так ми кажемо: „Він спить“, „Вони читають“.

(*i*) Підмет відповідає на питання. *Хто*? або *Що*?

(*ii*) Підмет особового дієслова стоїть завжди в іменовому відмінку.

Правило 89. Коли два або й більше речівників-підметів в однині сполучені лучниками *або, ні-ні, ані-ані*, то дієслово стоїть в однині. Так ми кажемо:

Ти або він нехай прийде. – Ані лопата, ані мотика їх не розлучить. Ном.

Правило 90. Коли два або й більше речівників-підметів в однині сполучені злучниками: *і, та*, то дієслова стоять у множині. Так ми кажемо:

Ми-смо свояки: його мама й моя мама на одній воді хустки прали. Ном. 9347.—Орел, віл і невіста (жінка) одним духом жиють. Ном. 8088.—Пяні та діти й нехотя правду скажуть. Ном. 8079.

(*i*) Застереження. Коли дієслово стоїть перед підметом, то звичайно буває в однині, напр.: Був собі коник та півник. Р. Ск.—Тільки обібрався Барабаш та Хмельницький та Клима Білоцерковський. ИП.—Утікає жінка й діти з своеї хати. Чуб. V, 109.—

(*ii*) Коли оден підмет в однині, а другий у множині, то дієслово теж у множині:

Прийшли на чумака зіма та морози. Чуб. V, 1058.—

Правило 91. Коли при підметові стоїть речівник з приймевиком *з*, то дієслово кладеться звичайно в однині, напр.:

Увійшов той чоловік з господарем у хату. Чуб. II, 383.—То Івась промовляв, з полковником на долину виїджав. Макс. 85.—Сокіл з орлом купаеться. Чуб. V, 1053.—Жінка в дому з дітьми плаче. РЧП. 121.

(*i*) Але часом ми подибуемо і множину:

Кіт переляканий з лисичкою пішли. Р. Ск. I, 23.

Правило 92. Коли підмет має числові обмеження *два, три, чотирі, двоє, троє* і т. д. то дієслово кладеться в однині напр.:

Там стояло два дубочки. Чуб. V, 57.—Два царі за Москві стало. Літ. Сам. 154.—А під тою ялиною три столи стояло, три столи стояло, три свічі горіло, три свічі палало, три святі читало. Е. Зб. 35, 208.

Але коли при тім є двох дієслів, що сполучені злучником *і*, то другий стоїть у множині напр.:

От раз ішло два парубки і бачили, що підійшов до вікна одної хати мертвець. Х. С. 56.—Іде троє бурлак і питають. Чуб. II, 513.—

Правило 93. Коли підмет імення збірне, то дієслово кладеться або у множині, або в однині, напр.:

Військо гетьмана собі вибрали. Літ Сам. 52.— Увійшовши козацтво в місто крикнули на людей. Літ. Сам. 60.— Горе нашому козацтву, що й підводника з возів пхають. Ном. 791.— Орда різно пійшли. Літ. Сам. 95.—Прийшовши до него старшина козацькая мусіли стояти. Літ. Сам. 169.— Сторожа поснула. Мил. 87.—Поспільство кинулося з тими козаками і за годину всіх жолнірів вибили. Літ. Сам. 60.—

Правило 94. Коли підметом є особа поважна, старша, то дієслово кладеться у множині. Так ми кажемо:

Мати пішли корів доїти. М. Пр. 69.—Батечко мій квітки не пізнали. Чуб. V, 514.—Пан-отець пішли до церкви. Под. г.—Пані просили вас, щоб прийшли. Сосн. п.— Мали тато дві кози. Чуб. V, 1156.—Пан учора сиділи дома. Сосн. п.

2. Причасники.

В українській мові два причасники-прислівники чинні теперішнього і минулого часу, напр.: **беручи, бравши**, і два причасники пасивні, оден прислівниковий присудковий, а другий прикметниковий: **брано, браний**, Причасника такого типу, як „брано", уживається тільки яко осередок вислову, нерозчленованого дієслівного речення. незалежно, себ-то до його тяжать инші члени речення напр.:

Насипано сирої землі на руки мої. Метл. 129.—Посаджено квіти близько винограду. Чуб. IV, 67.—Нас однаково окривджено буде. М. Пр. 171.—Забрано гроші, забрано скрині, нема мої господині. Чуб. V, 678.

Цей причасник показує доконану або недоконану чинність в тепер., минул. і прийдуч. часі.

Правило 95. Коли чинність причасника чинного одночасна з чинністю присудка, то вживаємо причасника в

теперішнім часі, а як вона була попереду, то тільки в минулім, напр.:

а. Зозуля літала над ним куючи, а коники ржали його везучи, колеса скрипіли під ним котючись, служеньки плакали за ним ідучи. Макс. 108.—Ходив сім літ не ївши, не пивши. Метл. 360.—Нехай же я на сю біду живши не дивлюся. Чуб. V, 383.—

б. Змолов батько не віявши, спекла мати не сіявши. М. Пр. 377.—Не продавай вовка не забивши.—Зівши калач, берися знов до хліба. Ном. 12356.—Розбивши вітер чорні хмари ліг біля моря одпочить. Шевч. I, 450.—

УВАГА. В причасниковім незалежнім звороті причасник минулий показує чинність одночасову з чинністю головного речення, напр.: *їхавши батько по морю, а дідусь старенький і зупинив його корабель.* Чуб. II, 20.—*Не знавши біди, не буде добра.* Ном. 2202.—

П р а в и л о 96. Причасник може стосуватися або (*а*) до підмету, або (*б*) до предмету означеного, або (*в*) до неозначеного, напр.:

а) Вона сліпуючи зробила верстать і виткала хустку. Чуб. II, 32.—Летів орел понад морем і летячи крикнув. Метл. 64.—Пішов мій муж відхлипуючи, своїй жінці чіпця відпитуючи. Чуб. V. 682.—

б) Да вже ж мені докучило в світі горюючи. Чуб. II, 269.—Ой гіркі ж мені тиї вечорниці повечерявши йдучи. Чуб. IV, 351.—Зболіла мені ніжка стоячи коло ліжка. Л.—А чи ж добре тобі, моя куночко, сидячи над водою. Метл. 220.—Прошу тебе не заморозь мене, не так же мене, як мужа мого з походу ідучи, коня ведучи, коня ведучи й зброю несучи. Чуб. V, 802.

в) Чорно ходячи, то, скажуть, ледащиця, біло ходячи, то, скажуть, чепуриться. Чуб. V, 906.—Поламались терези, сіль важучи на вози. РЧП. 171.—Вандруючи ніжки болять, а роблячи ручки болять. Гол. II, 552.

2. Минулого часу:

а) Він мавши нагайку добру підїхав. М. Пр. 47.

б) **Горе мені на чужині родини не мавши.** Метл. 58.— Горе мені на чужині без батенька живши. Чуб. V, 1041.

в) Не знавши біди не буде добра. Ном. 2202.—Мовивши слово треба бути паном. Ном. 10671.—Не сіявши, не оравши не буде жито родити. Метл. 86.

УВАГА. (*i*) При тих дієсловах, що лучаться з інфінітивом, замість причасника може бути інфінітив, напр.:

при: Ой піду я гукаючи горобчика шукаючи. Чуб. V, 273.—маємо: Ой пішла вона гукаючи ягняточка шукати. Чуб. V, 1077.—або при: Ой пішов син блукаючи, матусеньку шукаючи. Макс. 100.—маємо: Ей пішов би я по тернах, по байраках блукати, тіла козацького молодецького шукати. ЗЮО. 9.—або при: Да вже ж мені докучило в світі горюючи. Чуб. II, 279.—маємо: Вже ж мені да наскучило жити з тобою. Чуб. V, 1138.—при: Тобі ж добре по новій світлиці ходячи. Гол. IV, 37.—маємо: Добре тобі, дівчино, по світлонці ходити. Чуб. V, 18.

(*ii*) В таких випадках, як 1 *в* і 2 *в* висловлена через причасник чинність стосується до невизначеного предмету (особи), що дається мислити в датнім відмінку, напр.: *Не мавши статку, не буде й упадку.* Ном. 9873—значить: *Тому, хто не мав або не має статку, не буде й упадку*

П р а в и л о 97. Причасник часто кладеться перед підметом: напр:

І як, ідучи хто мимо скаже „Золотиї ворота стоять вам ізнов там, де стояли", то золото так і засяє. ЗЮР. І. 5.— В старій мові: Що видячи его цар. вел. їх одвагу барзо їх улюбив. Літ. Сам. 37.—Каравши Бог та й змилується Ном. 43.—Відійшовши дід від містка зачав христитись. Грін. III, 341.—Взявши Підкова тиї листи приїхав до Бару. Боб. 294.

3. І н ф і н і т и в.

Інфінітив може стосуватися в реченні або до підмету, або до предмету (означеному або неозначеному). В першім разі (*а*) він зветься п і д м е т о в и м, а в другім (*б*) п р е д м е т о в и м.

а) Убираються їхати до цариці. Чуб. II, 271.

б) Посилає баба дочок на досвітки прясти. Чуб. II, 63.

П р а в и л о 98. Інфінітив підметовий кладеться при дієсловах формальних: *бути*, *няти*, *стати*, *мати*, *взяти*,

давай і при тому в формі недоконаній (*а*) далі (*б*) при дієсловах руху, потім того (*в*) при модальних дієсловах: *хтіти, воліти, гадати, думати, могти, здужати, вспіти, квапитись, поспішати; мусіти, братись, кінчити, перестати, кидати, пробувати*, нарешті при таких (*г*) дієсловах ще: *сміти, вміти, знати, вчитись, дати, бажати, любити, боятись, встидатись, соромитись, стерегтись, намірити*сь*, просити, зарікатись, убіратись, наважити, збіратись, здумати, лагодитись, мати, підгинати, дочекатись, засідати, звестись, шукати, клястись, присягати, хвалитись* і ин.

(*а*) Що я вас буду просити, чи не пішли б ви зі мною на базар? — Вони тобі дорогу даватимуть. Чуб. II, 20.— Не мав Іван що робити. ЖС. II, 1, 369.—Ой взяло мені да неставати да хліба разового. Кольб. П. II, 167.

(*б*) Я йшов на тік спати. Чуб. I, 199.—Вибіг того козаченька доганяти. Макс. 13.—Веде човік собаку вішати. Чуб. II, 52.—Ліг вареників їсти на сонці. іb. 120.

(*в*) Я хочу його побачити. –Я мушу його забути.— Я не здужаю встати.

(*г*) Не вміла мене шанувати. Метл. 13.—Забажав нюхати табаки. Чуб. II, ѕѕѕ.—Стережися розмовляти. Метл. 9;

П р а в и л о 99. Інфінітив підметовий кладеться при прикметниках: *безсилий, важкий, вільний, гідний, годен, готовий, дешевий, добрий, дужий, завзятий, здатний, коханий, ладен, ласий, лихий, малий, недужий, несміливий, охочий, повинен, радий, розумний, смашний, сперечний, спосібний, спроміжний, стіпний, цікавий*. Так напр.:

Безсилий помогти.—Він малий нести такий кошик.—Вільні одійти во-свояси. Вел. I, 227.—Огонь і вода добрі служити, але лихі панувати. Ном.—Личенько цілувать кохане. Чуб. V, 530.—Аби їсти паски були смашні. Остер. п.—Широкі ворота увійти, та вузькі вийти. Ном. 5362.

Часом теж і при речівниках, коли вони беруться з боку їх якости, напр.:

Чи Бог дитина дурнів слухати. Ном. 4122.—Ми не малі діти коло каші сидіти. Чуб. IV, 204.—Я не утонька упоринати, з льодом води доставати. Лукаш. 88.

П р а в и л о 100 Інфінітив предметовий кладеться при перехідних дієсловах, що лучаться з датним і причиновим відмінком особи, до якої стосується чинність інфінітиву, або при формах: (є), *було, буде, нема чого, нема чому, нічого, нікому, ніде, нікуди, невідкіля, на.*

а) Чумакові буде впиться, прохмелиться. Чуб. V, 1062.—Звелів йому прийти. Чуб. II, 389.—Вона йому дала напитись. Чуб. II, 389.—Дозволить йому поторгувати. Чуб. II, 389.—Велів їм зараз запрягти коні. Чуб, II, 48.—Дає гроші дітям гулятися. Чуб. II, 350.—Довірив йому годувати сокола. Чуб. II, 534.

б) Посилає баба дочок на досвітки прясти. Чуб. II, 63. — Пустив коня пастись. Чуб. II, 394.—Бог прислав св. Михаїла зложити той віз. Чуб. I, 106.—Просять нас сісти. Чуб. V, 1125.—Кличуть її люде копати ріпу Чуб. II, 542.

в) Сивій зозулі не кувати. Мил. 94.—Ой як же мені веселому буть, веселому буть, одрадосному. Метл. 71.—Клект орлячий зпід хмари чути. Закр. 170.—Нема чого їсти. Чуб. II, 50.—Не було чого їсти вже два дні. Чуб. II, 58.—Не знати, де дівся. Чуб. II, 49.—Що там у твоїй стороні чути. Чуб. II, 46.—Нікуди піти.—Нівіткіля сподіватись.—До брата вже нічого йти. Чуб. II, 46.—Не буде кому хлопчика обороняти. Чуб. II, 103.—Куди йому самому потрапити до дому. Чуб. II, 46.—На тобі, дівчино, коника тримати. Чуб. V, 91.—Доти нам ходити, доки не найти.—Не забуду, поки жити.—Коли запитати його, то він скаже.

УВАГА: (*і*) Коли дієслово в 1-й особі, то замість інфінітиву, що стосується до другої особи, кладеться вольовий спосіб, напр.: *Просим вас не убивайте сього чоловіка.* Вел. II, 342.—*Прошу тебе зацвіти красно.* Чуб. IV, 226.

(*іі*) Дієслова *іти (піти, вийти) і стати* замість інфінітиву сполучаються з тими самими формами иншого дієслова, напр.: *Піду утоплюся.* Бал. 10.—*Піду одвідаю сина свого.* Чуб. V, 345.—*Піди поклич тата.—Іди сядь коло мене.* Чуб. V, 252.—*А я вийду послухаю, чи ти там, сокілку.* Чуб. V, 1195.—*Ой стану ж я подивлюся на річку биструю.* Бал. 10.

П р а в и л о 101. Інфінітив предметовий кладеться при річівниках прислівникових: *треба, потреба, пора, час,*

ст, горе, штука, година, вподоба, воля, біда, охота, ная, обовязок, шкода, жаль, сум, гріх, сміх; твоя річ:

Треба лагодитись на поле їхати та просо косити. Чуб. II, 537.—Тобі не хист з Енеєм биться. КЕ. V, 478.—Не штука розкинути, а штука збірати. Ном. 10620.—Воля буде ночувати, чи піти до дому. Чуб. V, 146.—Сум було дивитись. Таращ. п.—Пора коні напувати. Чуб. V, 46.

Правило. 102 Інфінітив предметовий кладеться при прислівниках: *мило, прикро, тяжко, страшно, негоже, любо, добре, годі, буде, замість* і ин.

Добре буде за ним жити. Чуб. II, 15.—Важко й птиці перелетіти. Чуб. II, 325.—Вона бавиться замість робити.

Правило 103. Інфінітив може заміняти вольовий спосіб, напр.:

Позвать мені брата. Чуб. II, 530.

Правило 104. Коли бажано на дієслівнім понятті зробити притиск, то при дієслові в особовій формі кладеться також те саме дієслово в інфінітиві, напр.:

Балакати нічого не балака, щось белькоче. Хар. Сб. IX, 251.—Це то ти зуміти зумів зробити, та чи вмієш же ти лишень знов їх повставляти. Хар. Сб. IX, 264.

Правило 105. Інфінітив кладеться при речівниках, коли їх окреслює, на яку мету вони є, напр.:

Чи не було річеньки утопиться мені. Чуб. V, 539.—Один колос діток годувати, другий колос челядь годувати, третій колос горільці куриться. Чуб. V, 555.

Машина шити, машина писати, але частіше з *що: машина що шити, що писати.*

6. Складня прислівників.

Правило 106. Прислівники по змозі кладуться найближче до слова, що його окреслюють. Так ми кажемо: „Він мені дав тільки три карбованці", але не скажемо в тому ж розумі: „Він тільки мені" або „мені тільки дав три карбованці", бо поклавши „тільки" перед „мені" ми стосуємо його до слова „мені", так само було б, коли б ми поклали „тільки" зараз по „мені".

П р а в и л о 107. Прислівники можуть стосуватися до дієслів (*а*), до дієслівних речівників, (*б*) часом до речівників прикметникових (*в*), до прикметників (*г*) і до инших прислівників, (*д*) до прислівникових виразів (*ж*) і навіть до займенників (*з*) так напр.:

(*а*) Ой рано, рано зорі зоріли. ЕЗб. 35, 48.

(*б*) Минулося моє гуляння вранці.

(*в*) Він дуже багач.—Він був дуже піяк. Е. Зб. 8, 103.

(*г*) Ходить він дуже смутний.

(*д*) Він мешка дуже далеко.

(*ж*) Той став був дуже при дорозі. Е. Зб. 8, 104.

(*з*) Даватиму бублики всім разом, а не тільки тобі.

П р а в и л о 108. Прислівник може бути присудковим в розчленованім іменнім реченні:

Ой ляг некрут та й байдуже, прокинеться, та й день дуже. ШБП. І, 50.

Я байдуже паски, аби порося. На Масюрівці хати густо, що вітер не провіє. Грін. III, 654.

7. Складня прийменника.

П р а в и л о 109. Прийменники завжди кладуться перед тим словом, до якого стосуються. Не можна сказати: *Я вийшов його проти*, а тільки *я вийшов проти його.*

П р а в и л о 110. Прийменники можуть стосуватись не тільки до речівників, прикметників і займенників в значінні речівника, але також і до прислівників, напр.:

Це було до тепер.—На завтра він поїхав до міста.—Тобі масла не на довго вистачить.

П р а в и л о 111. В мові поетичній прийменник часом повторюється перед прикметником, напр.:

Нумо з його із живого сорочку здіймати. Х. Сб. IV, II, 61.—Там над річкою там над бистрою, там сидів же голуб із голубкою. Грін. III, 227.—

П р а в и л о 112. Прийменники зложені з прийменником *з* лучаться з родовим відмінком, а прийменники зложені з иншими прийменниками мають по собі відмінки, дру-

гого прийменника, опріч прийменника *по-при*, що крім місцевого також лучиться з причиновим відмінком.

(*а*) Тече вода з-за города. Кольб. П. II, 57.—Котитьея хміль із-між города. Метл. 194.—З-над Прута.—З-перед очей узято. Ном. 1907.—Вилинула б з-під калини, як сива зозуля. Чуб. V, 51.—Помальовані тина, з-під злота ворота. Е. Зб. 35,202.—З-поза хмари місяць виліз. Полт. п.—З-помежи тих дітей. ЖС. II, 350.—З-посеред себе годних обрали послів. Бел. IV, 271.

(*б*) По-за садом дорога до самого порога. Ж. П. II, 144.—Самі ж добре по-між рядами прохожайте. Макс. 39.—Про-між людьми та козак ходить. Закр. 491.—По-над синім морем три козаки ходить. Чуб. V, 161.—Приклякли діти на-в-перед Богом, потому перед Ісусом Христом. Колб. П. I, 283.—Лети, лети, соколоньку, поперед нас. Метл. 171.—Попід ліс текла велика ріка. ЖС. II. 346.

(*в*) Коби хліба соли попри божій волі. Гол. І, 126 і також: Їдуть вони по-при коршму. ЖС. I, 350.—Дорога все припадала їхати по-при сестриний дім. Кол. П. IV. 39.

8. Складня часточок.

Правило 113. *Нехай*, *хай*, *най* в фукції злучників рядяться з теперешнім (в докон. формі прийдучим) часом висловного й гаданого способу:

Сядь, нехай поли не висять. Ном. 11861.—Сходи сину, до батька, нехай і тебе прийме з собою, як буде їхати. Чуб. II, 29.—Поможи мені, нехай би я і діти мої поминали тебе. СС.

Правило 114. Питайна часточка *чи* завжди кладеться перед дієсловом з запереченням або без заперечення, напр.: Чи знаєш? Чи прийдеш до мене, чи не прийдеш?

Правило 115. Часток *б, би* надає висловові гаданої форми і означає не дійсний факт, а можливий, бажаний або умовний, напр.:

Хто б йому повірив.—Чи не пішли б ви погуляти.—Чому б і не радіти.—Бог би його покарав.

Правило 116. Часточка *б*, *би* може бути в незалежних і залежних реченнях. В незалежних реченнях часточка *б*, *би* кладеться залежно від форми речення.

(*а*) В питайних реченнях за питайним займенником: Хто б йому повірив.—Чому б не рад.

(*б*) В бажальних реченнях за часточками: *як*, *коли*, *щоб*:

Як би ж то він прийшов.—Коли б же ти не забула.—Щоб я його не бачила.

В інфінітивних реченнях за інфінітивом:

Спитати б його, чи він прийде.

В реченнях можливости, як нема займенника, то по дієслові:

Ударила б гайдука, та боюся мужика. Чуб. V, 576.

(*в*) В незалежних головних реченнях, коли головне речення стоїть перед залежним і має підметом займенник, то по займеникові, а як підметом річівник, то по дієслові, напр.:

Я б одужав, коли б напився води.—Коли б я не смалений, то б я полетів. Чуб. IV, 75.—Щоб я крила мала, полетіла б в Польщу. Чуб. V. 950.—

2. В реченнях залежних часточка *б*, *би* кладеться зараз по злучникові, коли він є, і при тому зі злучниками *а*, *що* пишеться вкупі:

Аби живі, а голі будем. Ном. 1480.—Ой коли б я такая, як калина жаркая. Лавр. I.—Купалася ластівка, щоб не душно.

Правило 117. Часточка *б*, *би* лучиться звичайно з дієсловом в формі минулого часу:

Не знаю, де б я вас дів.

Часточка *б*, *би*, коли б її ужито з теперішнім часом, то не має модального значіння, значить *буцім*, *немов*:

І бере б то і не бере. Ніби він і не він. От би то й підбіга.

Правило 118. Часточка заперечення *не* кладеться перед тею частиною речення, що заперечується:

Не ти, а я поїду.—Я не поїду. Не чорного, а білого дайте хліба.

Коли в реченні є заперечні займенники, прислівники, або злучник *ні*, то заперечна часточка *не* не опускається. Так ми кажемо:

Я нікого не знаю.—Я ніде не був.—Ні тебе ні його не хочу бачити.

Але при *ні, ані, ніяк* звичайно *не* не кладеться:

Ні тебе в пазуху взяти, ні в кешеню сховати. ИП. II, 35.—Ні я його в війську згубив, ні я його в синім морі втопив. Чуб. V, 939.—Ні я, любо, впився, ні я скрутився. Чуб. V, 1081.—Ані мені сниться.—Ані його відмолиться, ані його відхреститися. Ном. 2807.—Ніяк її (річку) перебрести, ні перетикнути. Чуб. V, 548.

Правило 119. Після висловів **страху**, **заборони** в головнім реченні, в побічнім предметовім при присудку кладеться заперечення, так само і в простім реченні перед інфінітивом:

Він боїться, щоб ви не сварились.—Заказала не бувати сім літ у себе. Морд. 226.

Правило 120. По виразах *мало, мало, що, трохи ледве* кладеться *не*:

Він трохи не впав.

Правило 121. Після питайних займенників і прислівників кладеться *не* не виражаючи заперечення, а тільки або неозначенність, або обмеження, напр.:

(*а*) Де не взялась дівчинонька та вирвала травиченьки. ИП. I, 141.—Се де не взявся їй на зустріч вовчик-братік. Чуб. II, 114.—Де не взявся козаченько на воронім кониченьку. Бал. 73.—Скільки води не пий, а пяним не будеш. Ном. 11541.

(*б*) Як у якім вікні не замигоче якийсь вогонь, він іде до того вікна та й дує. ЩБП. II, 16.—Хто перший яку сестру не посвата, за того й давай. Мандж. 14.—Як не вийду на вулицю, то вулиця тиха. ЄМ. III, 66.—*Не що—як, не де—як, ніхто—як, не—як лиш* значить *тільки*:

Не що дівці як кросна ткать. Ном. 4946.—Не де беш як по голові. Закр. 186.—Ніхто не почув як рідная

мати. Чуб. V, 409.—В того ксьондза не було лиш одна корова. ЖС. II, 1, 51.

Правило 122. Коли часточки правлять за злучники, то вони лучать імення тих саме відмінків і дієслова тих саме способів і часів, напр.:

Проси тата або маму. Не я, але ти тому винен.—Ти підеш чи не підеш?

Правило 123. Де-які займенники, коли вони сполучають два речення, то беруть по собі певні спеціальні злучники. Так напр., *такий* вимагає *як, так—як, поти—поки, поки—то, не то що—і, доти—доки, доки—то, заківь—то, се б—то б, куди—туди, куди—то, так—що, того—що, тому—що, тим—що, через те—що, за те—що.*

Правило 124. В противному сполученні двох речень, питайна часточка *чи* правлячи за злучник двох однакових форм дієслова, з яких другий з запереченням *не*, може опускатись, напр.:

Піймав не піймав, а погнаться можна. Ном. 4281.—Знайшов не знайшов, а помацати можна. Ном. 4280.—Утік не втік, а побігти можна. Ном. 4282.—Випе не випе, закусе не закусе,—нема тобі до того діла. Хар. Сб. IX. 253.

Складня межисловець.

Правило 125. Межислівця звичайно кладуться на початку речення, коли вони не дієсловного характеру:

Ой на горі та женці жнуть. Геть його сюди. Ном. 5032. — Цур тобі пек тобі, яка дженджуриста. Чуб. V. 105.

Складня зложеного речення.

Прикметникове речення.

Правило 126. Прикметникове речення приточується до речівника або його заступника в головному реченні злучниками: *що, що б,* в головнім йому відповідні *той та те, такий така таке,* що зрештою можуть і не бути.

Не кожний спить, що хропить. Ном. 3036.—Минулися ті часи, що літали ковбаси. Чуб. I, 301.—Не то кінь, що в болото увезе, а то, що з болота вивезе. Ном. 7225.—Пронеслась чутка, що орда виступає. Ном. 12000.—Чия се пшениця, що житняя солома? Це ж того козака, що тихая мова. Чуб. V, 103.—Я такого пана був, що царство небесне та й годі. Ном. 1242.—Ой чия то хата, що я її не знаю. Чуб. V. 400.—Приходить до тієї гори, що через ню вліз. I. M. 26.—Не той пан, що надів жупан, а той, що в його щире серце. Ном. 14287.—Я твоя жінка, шо ти мене продав. Рудч. Ск. I, 163.—Діждали ми того дня, що бенькет. Руд. Ск. II, 102.—Нема тії драбинки, що б до неба дістала. Ном. 394.

УГАГА. Коли прикметникове речення стосується до першої, другої або третьої особи, що підметом або предметом в головнім реченні і предметом в побічнім, то в прикметниковім реченні маємо відповідного займенника в тім відмінку, якого вимагає дієслово, напр.:

Я твоя жінка, що ти мене продав. Рудч. Ск. I, 163.—Ти моя жінка, що я тебе продав.—Він твій син, що ти його продав.—Біда тій курці, що на ній сокола заправляють на лови. Ном. 1301.

Але займенника третьої особи може в подібних випадках не бути тоді, коли б він мав стояти в іменовім або причиновім (евент. родовім) відмінку або з прийменником *в*, напр.:

Не жаль мені доріженьки, що куриться курно. Метл. 22.—Баба вже стала, що й не пізнати. Чуб. II, 368.—Не голодна корова, що під ногами солома. Ном. 5187.

Правило 127. Коли прикметникове речення стосується до такого слова в головнім реченні, що означа місце, то привязується до його або злучником *що, що там*, або *де*, *відки*, напр.:

От і зійшли вони на такий пустир, що бурян аж у чоловіка. Рудч. II, 24.—На таку гору виїхав, що мій батько і я, от уже і постарівся, а не зазнаємо там води. Рудч. Ск. I, 117.—Пійшла у ту комору, що брат їй казав не ходити туди. Рудч. Ск. II, 69.—Горе дворові, де корова розказ волові. Ном. 9063.—За городом левада, де зібралась громада. Ном. 9091.—Відніс її у той город, від-

кіль родом був той купець, і де жила його жінка з сином. Чуб. II, 18.

Правило 128. Коли прикметникове речення привязується до головного займенником *котрий, а, е,* то в головнім йому відповідає *той*, і коли прикметникове речення стоїть перед головним, то підмет головного кладеться в прикметникомому після *котрий,* в одному з ним відмінку, напр.:

Котра корова багато реве, то та молока мало дає. Ном. 12881.—Котрий пес багато бреше, той мало кусається. Ном. 7255.—Котрий козак не має в себе шаблі булатної, пищалі семипядної, той козак кий на плечі забирає. Метл. 391.

Часом *той*, *та*, *те* в головнім опускається:

Котору дитину кохала-любила, край себе не маю. Чуб. V, 888.—Которая сиротина, гине. Чуб. V, 493.

Коли прикметникове речення після головногоді, то підмет в головному:

Надумався, що в його був у лісі такий монах, котрий сидів у келії, що він до його уже ходив сповідаться. I, М. 46. — Почали топить баб, про котрих говорено, що відьми. ЗЮР. II, 37.—

Так само може приточуватися ще прикметникове речення і займенником *який, а, е*:

Адже дзеркало показує твар, якої саме не баче. Ном. 13828.—Хіба ж є пани, яким гроші не милі. Ном. 1147.

УВАГА. *(і)* Займенники *котрий* і *який* яко злучники головного речення з прикметниковим, подибуються рідко.

(іі) Часом замість *що, котрий* і *який* зязком двох речень буває злучник *а* з займенником *він, вона, воно,* або *той, та, те* з відповідн. речів., напр.:

Прийшов до них чоловік з города, а він того літа ходив у Київ, та й кае. Кв.—Ой на горі садок стоїть, а в тім садку сосна. Гол. II, 787.

Стоять намети з білого шовку, а в тих наметах стоїть постильце. Кольб. П. I, 113.

Правило 129. Коли прикметникове речення виражає порівнаняя, то прилучається до головного прислівником *як,* а відповідає йому в головнім *такий, а, е,* що з рештою може опускатись, напр.:

Така честь, як на собаці лико. Ном. 1043.

Речівникове речення.

Речівникове речення відбуває ту саме службу в складі головного речення, що й речівник, значить може бути на місці підмету, присудкового речівника, предмету і в приложенні до якого речівника (чи речівникового займенника).

П р а в и л о. 130. Речівникове речення, коли буває підметом до нерозчленованого дієслівного речення, то лучиться з ним злучником *що*, *щоб*, *аби*, напр.:

Трудно, аби на добре вийшло, що із злих рук прийшло. Ном. 2876.—Диво мені, що він не прийшов. Н. Вол. п.—Буває, що й на полі рожа виростає. Ном. 14303.

П р а в и л о 131. Коли речівникове речення править за підмет до головного розчленового речення, то воно вяжеться з ним займенниками стосунковими *хто*, *що*, або злучником *що*. В головнім реченні їм відповідає вказівний займенник *той* (*та*, *те*) (до якого, коли він не опускається, побічне речення в приложенні), або *то* (з іменних реченнях):

Хто за віру умірає, той собі царство заробляє. Ном. 111.—Кому Бог поможе, той все переможе. Ном. 11.— Хто нюхає табачок, то гетьманів мужичок. Ном. 12614 — Хто хоче питлювати, мусить зачекати. Ном. 5596.—Що Бог дасть, те не напасть. Ном. 60.—

Що орють гарно, те діється не скотиною, а правою. Харьк. п.—Що чари жінки знають, то—допевне. ЖС. II, 182.

П р а в и л о 132. Речівникове речення, що править за предмет, вяжеться з головним злучником *що*:

Я знаю, що він хутко прийде.

П р а в и л о 133. Коли речівниковим реченням буває питання, то воно стоїть в такій формі, як і в незалежному питайному реченні:

Скажи мені, старий діду, де шукати долі. Бал. 18.— Скажіть мені, що ви про це думаєте.—Мужик дума, відкіль почати. Ном. 1258.—Не питай, чий я, не питай, що я. Ном, 1307.—Дивися, який кінець буде. Ном. 2612.

УВАГА. В прикметниковім реченні замість *кого*, себ-то родового відмінку від *хто*, завжди кладеться займенник *чий,-я,-є*, напр.:
Чий гріх, того й покута. Ном. 124.—Чия кривда, хай того Бог скарає. Чуб. I, 256.—На чиїм возі їдеш, того й пісню співай. Чуб. I, 253.

Правило 134. Коли речівниковим реченням бувають чужі слова, то вони привязуються до головного речення злучником *що*, або кладуться при нім і без злучника:

На сарані написано, що „я кара Божа“. Луб. II, 524.— Ти сказала, мати, що „гаразд, мій синку“. Чуб. V, 833.— Хотів він на неї з рушниці пустить і застрелити, але роздумався, що „піду розпитаю“. I. M. 8.—Він йому каже, що „ти єсь цар, але ти не гарно поступив“. I. M. 8.— Мені казав, що „прийду“, та й не було. I. M. 2.—Сказав їй, що „ти вже, жінко, іди заміж, бо я не вернусь“. I. M. 5.—Один каже: „я не бачив“, другий каже, що „я бачив“. П. Нар. Тв. 210.—Сказав своїй жінці, що „не буде обіду на четвер, бо прийде Бог до мене в суботу на обід“. I. M. 1.—Да казали: „Марусенька не пряха, а її матінка не ткаха“. Лукаш. 97.—Жінка сказала, що „в пекло йди, дорогу туди я тобі покажу“. M. Пр. 292.

Правило 135. Дієслово головного речення може мати два предмети, оден речівник, а другий речівникове речення, при чому речівник править або за підмет або за предмет речівникового речення:

Застав їх всіх трох, що плакали дуже. I. M. 70 = застав, що всі три... Чутко козаченька через три городи, що ходить до тєї хати. Чуб. V, 198.—Знати козака, що він з нас сміється.—Чоловік і забув про масло, що сидів на йому, та й підвівсь. Рудч. Ск. II, 168.—Згадала баба дівера, що добрий був.—Сина й не замітив, що той до його руки простягає. Чуб. II, 19.—Я знаю, милий, нагайку, з якого вона дроту. Чуб. V, 107.

З опущенням речівника в головнім реченні:

Чоловік... ідучи в ліс надибав, що спав заяць. Рудч. Ск. I, 185.—На той бік Дніпра поглядає, що король Швецький з Мазепою на тім боці Дніпра похожає.

Макс. 90. — Іде він далі, здибає, що вовки дуже кусалися. ЖС. II, I, 58.

Прислівникове речення.

Правило 136. Прислівникові речення місця вяжуться з головним займенниками-прислівниками місця: *де, відки, куди, куди не*, в головнім відповідно: *там, відти, туди, то*, що з рештою може їх бракувати.

І чого б я ліз туди, куди не треба. Ном. 2790.—Хати закладають там, відкіль віє теплий вітер. Ном. 13419.— Ледащо куди не повернеться, то всюди йому зле. Ном. 2871.

Правило 137. Прислівникові речення часу вяжуться з головним такими взаємно відповідними парами займенників-прислівників: *коли-тоді*, (*тоді-коли*), *коли-то, як-то, як-тоді* (*тоді-як*), *як-так, поти-поки, доти-доки, доки-то, закіль-то, нім-то, тільки що-аж;* і теж *нім, закім скоро*. Відповідників в головному реченні може бракувати.

Коли ж отой пісок зійде, тоді твій син з війська прийде. ИП. II, 271.—Тоді дорога спішна, коли розмова потішна. Ном. 11384.—Коли сіно в стозі, то забув о Бозі. Ном.—Бог не трубить, коли чоловіка губить. Ном. 44.

Як підеш у дорогу, буду плакать за тобою. Метл. 21.— Ой чом не приїхав, як листи писала. Метл. 32.—Як є насад, тоді пий пиво. Ном. 11466.—Як віддає гроші, то ще й лає. Ном. 10619.—Колись то, як ще Польща панувала, так Татари набігали. ЗЮР. I, 5.—Тоді скажеш гоц, як вискочиш. Ном. 2607.—Поти добро, поки мокро. Ном. 13289. — Не скуби, поки не вловив. Ном. 26100. — Доти гість і мав, доки не вимагав. Ном. 12046.—Доки їси, то не забагатієш. Ном. 12046.—Сховай жінко лопатень, доки куплю нове колесо. Ном. 124.—Закіль це та те, то й „святий Боже“ заспівають. Ном. 10961. — Їж прісняки, закім будуть кисляки. Ном. 12289.—Чекають на того пана, нім той пан устане. ЖС. II, I, 65.—Нім тобі змелеться, то куцому скрутиться. Ном. 3602.—Не кажи гоц, аж перескочиш. Ном. 2607.—Тільки що скінчив він корабель, аж

земля і зачала в морі потопати. М. Пр. 95.—Скоро то сее зачували, од пристани далеко галеру одпускали Мак. 35.

Правило 138. Причинові речення вяжуться з головними через злучник *бо*:

Не співайте півні, бо я ще не спала. Метл. 243.— Він не бачить, бо сліпий.

З опущенням лучника *бо*:

Бог не рівно ділить: жде, щоб самі ділилися. Ном. 81. — Помалу: Хіврю утопиш. Ном. 5567.

Коли причинове речення стоїть перед головним, то вяжеться з останнім злучниками: *для того, то й*, що в головному реченні:

Він сліпий, то й не бачить.—Бог багатий, то й нам дасть. Ном. 57. — Нічого собаці робити, то хвіст лиже. Ном. 14257. — Заспав трохи, для того спізнився. Чуб. II, 253.

Часто головне речення вяжеться з побічним такими парами злучників: *того—що, тому—що, тим—що, через те—що, за те—що, за тим—що*, при чім першого члена пари (*того, тому* і т. д) може бракувати.

Того ж я смутненький, що ти молоденький. Гол. I, III.— Не тому прісно, що не кисло, іно тому, що не розчиняно. Ном. 7240.—Не розумний тим Денис, що великий має ніс. Ном. 14194.— Через те й хліб не родить, що свиня в плахті ходить. Ном. 7244.—За те мене бито, що не приніс хліба.—За тим вовк не линяє, що в кошару часто никає. Ном. 7208.—Сміх мене обгортає, що до борщу хліба немає. Ном. 12297. — Чорт бідний, що душі нема. Ном. 1619.—Сміється, що дурний. Ном. 12677.—Бог нам дав кабанів, що ми такі бідні. Рудч. Ск. II, 25.—Не треба плахти, що і в запасці гарно. Закр. 190.

Правило 139. Наслідкові речення вяжуться з головним злучником *так що*:

Там надпиляє, там переструже, так що ані способу поскладати. М. Пр. 95.

Правило 140. Цілеві речення вяжуться з головним злучником *щоб*:

Не треба панувати, щоб лихом жартувати. Ном. 1967. —Дав йому пляшку води, щоб він випив. Рудч. Ск. I. 104. — Зробив я воза, щоб мали люде на чім їздили. Чуб. I, 106.

Правило 141. Умовні речення вяжуться з головним злучниками: *що, щоб, коли, колиб, як, як би*:

Не погане море, що собаки хлещуть. Ном. 5210.— Добрі зуби, що й кісіль їдять. Чуб. I, 255.—Не голодна корова, що під ногами солома.— Щоби не губка, то була би шубка. Чуб. I, 256.—Щоб кому того дуба зрубати і викорчувати, то там буде вода. I. M. 6.—Давно бим ся утопив, щоб не Україна. Чуб. V, 275.—Коли Бог не годить, то й вогонь не горить. Ном. 14. —Мели, коли не завізно. Ном. 12992.—Коли б не було пива, не було б і дива. Ном. 5270.—Як Бог дасть, то і в вікно подасть. Ном. 13.—Як у матери три дочки, так буде без сорочки. Ном. 13983. — Як би я був паном, то б усе на подушках лежав. Ном. 1158.—Пило б ледащо, як би було за що. Ном. 11494.

Умовний злучник опускається:

Кому Бог має що дати, то дасть і в хаті. Ном. 13.— Поживеш дальше, то побачиш більше. Ном. 13916.

Коли головне речення питайне, то умовне вяжеться з ним злучниками *коли, що*:

Як мені не кувати, коли має осінь наставати. Чуб. IV, 72.—Як же не знати мені, коли я його баба. Чуб. II, 313. — Як же мені повівати, що яри глибокі, як же мені прибувати, що краї далекі? Метл. 40.—Де вже ти мені поможеш, що у мене нема нічого. Рудч. Ск. II, 21.— Як же їх найти, що вони так собі живуть, що й хати не знать,—самі двері. Рудч. Ск. II, 141. — Задумав чоловік, як йому ту лисицю одурить, що вона така хитра. Мандж. 2.—Куди там підеш, що й розумні брати нічого, а то ще й ти хочеш. Мандж. 75.

Правило 142. Допустові речення вяжуться з головним злучниками: *хоч, як не—а*:

Хоч і надів жупан, все не цурайся свитки. Ном. 1270.—Хоч гірше, аби инше. Ном. 2680.—Як людина не міркує, а все ж в світі погальмує. Ном. 2000.—

Правило 143. Порівнавчі речення вяжуться з головним злучниками *як, мов, наче, неначе, буцім, ніби, ніж*:

Сидить, як тур у горах. Ном. 1353.—Так привитають, як в уста не кладуть. Ном. 14110. — Ой устала мати, як не лежала. Метл. 242.—Розказує, мов з книжки бере. Ном. 12905. — Ходиш, наче усі шляхи погубила. Ном. 14220.—Засів, буцім в болоті чорт. Котл. Е. І, 26.— Оту пропадай, лихий рабе, ніж маєш рости і моїм добром гордувати. І. М. З.—Лучче б було мене, моя мати, під серцем задушити, ніж би мав я, такий молоденький, так тяжко тужити. Чуб. V, 999.

Прозодія.

1. Прозодією зветься та частина граматики, що викладає закони й природу віршу. Віршом зветься мірна мова, а мірною мовою—така мова, де правильно повторюються склади з наголосам і без наголосу. Супроти мірної мови, мова немірна, де наголоси не мають правильного повторення, зветься прозою.

Так напр: „Бувáй здоров, крáю, мій крáю кохáний“ буде віршом, бо тут правильно чергуються склади наголошені:-'- -' - -' - -'-. А коли ми скажемо: „Крáю мій кохáний крáю, бувáй здорóв“, то це буде проза, бо тут нема правильної міни складів з наголосами і без наголосу: '- - - ' - ' - - ' -'.

2. Вірш відріжняється від прози двома річами: (*i*) правильним повторенням наголосів: і (*ii*) пропорцією ненаголошених складів до наголошених.

(*i*) Так в рядку

Я щó | тобí | скажý | на тé

наголос правильно припада на кожний другий склад.

(*ii*) Але в рядку

Ліс тут мо|гýчий роз|кúнувся | вільно

наголос не то що кладеться на перший склад, але ще по кожнім наголошенім складі іде два ненаголошених.

3. Кожне українське слово, що має більше як оден склад, має наголос на однім з своїх складів.

(*i*) Вікно́, чолові́к, поперекида́й—на останнім складі.

(*i*) Ха́та, за́гадка, ви́робити—на першім складі.

(*iii*) Виро́блювати, випро́шувати—на другім від початку або на четвертім від кінця.

(*iv*) Відмо́вити, поле́жати, захо́дити—на другім від початку і на третім від кінця.

4. Український вірш складається з рядків; кожен рядок віршу має сталу лічбу наголосів; кожен наголос має при собі сталу лічбу ненаголошених складів.

(*i*) Візьмімо рядок з Котляревського:

Еней був парубок моторний.

Кожний рядок тут має чотирі наголоси, і кожний наголошений склад має при собі оден склад ненаголошений.

(*ii*) Хвилями дужими

Спів розлягається.

Кожний рядок тут має два наголоси. Наголошений склад припадає першим і до кожного наголошеного горнуться два ненаголошених.

5. Наголошений склад з одним або двома ненаголошеними взявши їх разом, зветься с т о п о ю.

Стопа є одиниця міри.

Означмо склад ненаголошений літерою х, а наголошений літерою а.

6. Стопа, де перший склад наголошений, а другий ненаголошений, зветься т р о х е є м, напр.: ха́та, мо́же, ка́же. Формуля трохею ах. (' ᵕ).

Трохеїчний вірш: Вра́нці ра́но на́ світа́нку (В.)

7. Стопа, де перший склад ненаголошений, а другий наголошений, зветься я м б. напр.: Весна́ моя́, була́. Формуля ямбу ха. (ᵕ ').

Ямбічний вірш: Схова́ла все́ холо́дна тьма́ (В.)

8. Стопа, де перший склад наголошений, а по нім два склади ненаголошених, зветься д а к т и л ь, напр.: зі́ронька, ки́дати, вдо́світа. Формуля дактилю ахх. (' ᵕ ᵕ).

Дактилічний вірш: Го́лосно кли́че нас ма́ти коха́ная.

9. Стопа, де перед наголошеним складом два ненаголошених, зветься **анапест**, напр.: перехíд, почалú, силомíць. Формуля анапесту хха. (◡ ◡ ʹ).

Анапестичний вірш: Покохáла ти співи мої (В.)

10. Дактиль належить до того самого роду або **системи** віршу, що й трохей, бо наголошений склад в нім припадає **першим**. - Анапест належить до того самого роду або системи віршу, що й ямб, бо наголошений склад в нім **останній**.

(*i*) Через те дактилі й трохеї можуть змішуватись (як в „зíронько ясна"), і так само анапести і ямби (як в „Гіркý свою прáцю любúв").

(*ii*) Але дуже рідко ми бачимо, щоб трохей запроваджено в ямбічний рядок, або ямб в трохаїчний за винятком першої стопи: Пішлá тýга пó Вкраїні (К.)

11. Стопа, де ненаголошений склад стоїть перед наголошеним і по наголошеному, зветься **амфібрах**, напр.: козáцтво, весéлий, гуляє, глибóко. Формуля амфібраха. хах. (◡ʹ◡).

Амфібрахічний вірш: Бувáй здоров крáю кохáний.

12. Кожен вірш може мати від одної до шости стіп. Вірш в пять стіп зветься **пентаметер**, а в шість стіп **гекзаметер**. Ямбічний гекзаметер зветься **александрійським** віршем.

13. Вірш, що з одним складом зайвим понад лічбу стіп, з яких він складається, зветься **надмірним**, напр.: Евéй | був пá|рубóк | мотóр|ний. Тут склад-*ний* понад 4-стоповий ямбічний вірш, і таким чином рядок можна назвати **надмірним**.

14. Вірш, що йому бракує одного складу до лічби стіп, з яких він складається, зветься **недомірний**, напр.: Жéрли | сéрце | нáзе | крýки | í су|шúли | мóзок | мій. Тут одного складу бракує в рядку, але цей склад ненаголошений, і вірш складається з восьми трохеїв без одного складу, або 8ах —.

Застереження. Де-хто плутає надмірні вірші з недомірними. Щоб не плутати, треба памятати, що стопу означує завжди наголошений склад, значить бракувати до стопи або бути понад стопу може тільки ненаголошений склад.

Рима.

15. Римою зветься відповідність звуків в кінці віршових рядків. Так, напр. в поезії:

Хто там ходить? хто там бродить
    Лісовими манівцями?
Хто так жалібно заводить?
    Хто там ходить
За кущами? (В).

кінцеві слова в рядках... б р о́ д и т ь,... з а в о́ д и т ь,... х о́ д и т ь і . м а н і в ц я́ м и... к у щ а́ м и, перші три і другі два римуються з собою, бо звуки в них починаючи від останнього наголошеного однакові.

16. Добра рима повинна вигоджати таким чотиром умовам:

1. Римований склад мусить бути наголошений. Так в о г н і́ римує з д н і́, але не римує з б і́ д н і.

2. Наголошенний голосовий звук і звуки по нім мусять бути однакові. Так о́ к о і г л и б о́ к и й—не добрі рими.

3. Кінцевий шелестовий звук мусить бути той самий: н а ш і п а с не є рими.

4. Шелестовий звук перед наголошеним римованим голосовим краще коли буває одмінним: *ч* и́ с т о і н а *м* и́ с т о, *т* о́ н и і д з *в* о́ н и—добрі рими.

17. В українській поезії опріч рим часто вживають пів-рим чи то а с о н а н с і в. В асонансах кінцеві голосові звуки не сходяться, напр.: з - т и́ х *а* і л и́ х *о* в х а́ т *у* і к о п а т *и*, д о л и́ н *і* і б и л и́ н *а*, в г а ї і в и с и х а́ *є* і т. ин.

18. Вірші неримовані звуться б і л и м и.

Ритм.

19. Р и т м о м зветься музикальний плин віршу. Він залежить: 1) від розмаїтого поступку фраз ріжної довгости,

2) від збігу тільки таких груп шелестівок, яких допускає українська фонетика, 3) від одповідного чергування ритмічних наголосів в цілому ряді віршів і 4) від цезури та її положення.

20. Ритмічний наголос повинно відріжняти від метричного, що визначує віршову міру. Метричний наголос може припадати на приголосок, чи то на побічний наголос в слові і може зовсім обминути слово, коли воно має не більше 2-х складів, а ритмичний завжди припадає до головного наголосу. Так напр: п а́ р у б о к має ритмічний наголос на па́-, а метричний може припадати і на-о́ к: Е н е́ й б у в п а́ р у б о̄ к м о т о́ р н и й. Але з другого боку ритмічний наголос ніколи не приподає на ті склади, або слова, що не мають метричного наголосу.

21. В ямбічних і трохеїчних віршах дві стопі з одним тільки на них ритмічним наголосом творять так званий п е о н, що може бути або трохеїчним, коли з чотирох складів наголос припадає на перший або третій склад, або ямбічний, коли він припадає на другий або четвертий склад.

Приклади пеонів:

Трохеїчний перший: Тя́женько здихає (Руд.) (′ ⌣ ⌣ ⌣ — ⌣)
„ другий: Я віддáм землі (⌣ ⌣ ′ ⌣ —)
Всі кісткú мої (Руд.) (⌣ ⌣ ′ ⌣ —)
Ямбічний перший: Там нáпята буда... (⌣ ′ ⌣ — ⌣ —)
Чорнóбилю груда...
„ другий: І задивились молодцí (⌣ ⌣ ⌣ ′ ⌣ ⌣ ⌣ ′)
Де та дівчúнонько стоя́ла
(⌣ ⌣ ⌣ ′ ⌣ ⌣ ⌣ ′ ⌣)

22. Ц е з у р о ю в віршовім рядку є зупинка або перерва чи пауза для голосу при читанні в голос. Цезура буває так в довгих, як і в коротких рядках. Вона може бути як на початку рядка, так і в його середині і навіть на прикінці. В александрійському віршу цезура завджи посередині між шостою і сьомою стопою.

Приклади рядків з цезурами:

Як ми спізналися ‖ тоді нам гарні снились
Величні сни й святі ‖ про давню давнину;
Завзяті лицарі ‖ з недовірками бились,

Вели священную, ‖ мовляв письмак війну (Кул.)
Занедужав король, ‖ важко стогне, кричить,
А Роксана при нім ‖ не ридає, мовчить. (Фр.)

Станца.

23. **Станца**, або строфа, є громада римованих рядків.

Ой то не хижа сатана,
Не круки степ укрили
То Конрад рушив у поход
Свої потужні сили.

В Баварський край мечем, огнем
Він прокладав дорогу.
Столицю військом обступив
І взяв її в облогу. (В.)

Тут ми маємо дві станці.

24. Два римовані рядки звуться **куплетом**. На них можна дивитися, як на найкоротшу станцу, напр.:

Я на світ народився під свист батогів,
Із невольника батька, в землі ворогів. (Фр.)

25. Станца в три римовані рядки зветься **триплетом**, або тривіршом:

Про тих подбай, щоб зла тривога
Не гнала їх від твойого порога,
То матимеш заслугу в Бога. (Фр.)

26. Є станци в чотирі, в пять, шість рядків. Станца в вісім рядків зветься **октавою**.

27. Невеличка поема в 14 ямбічних пентаметрів зветься **сонетом**. Сонет складається з двох частей—з октави і секстету (шости-віршу). Рими в октаві бувають дуже ріжні, бувши часом абба, авва, а рими секстету абв, абв; або абабвв.

На небо знову сонце випливає,
Щоб докінчить звитяжную роботу...
Але покинь тепер свою турботу:
Вже ворогів твоїх давно немає.
Поглянь на все розложище безкрає:
Там крига й сніг, твого іжахнувшись льоту,
Розтанули, щоб дать води болоту,
Та вже й воно від тебе висихає.

І сонце бачить, що війну скінчило,
Бо бачить поле вільним знов і чистим,—
І стало з лютого благим і милим.

І де вогнем палаючим, променистим
Воно сніги ворожі розтопило,
Зростило там трави зелений килим. (Сам.)

28. Станца у три рядки, де перший рядок римується з третім, а другий з першим рядком наступної станци, зветься терціною, напр.:

На пів дорозі нашого життя
Я в темній пущі лісовій прочнувся,
Згубивши стежку правого пуття.

Сказати годі, тяжко як почувся
У лісі я без просвітку страшнім,
Що знову жах в душі моїй проснувся. (Данте).

Правопис.

Правопис подає правила, як вживати літер, шоб віддати на письмі слова і речення зложені з поодиноких звуків.

Є Ї Ю Я.

Правило 1. Коли літери є, ї, ю, я значать два звуки, то їх пишеться:

(*i*) На початку слів, напр.: єдиний (йединий), їхати (йіхати), юрба (йурба), ясно (йасно).

(*ii*) По голосівках, напр.: має (майе), Україна (Украйіна), маю (майу), тая (тайа); своє (свойе), мої (мойі), твою (твойу); теє (тейе), теї (тейі), тею (тейу), дії (дійі), сію (сійу), рию (рийу), цяя (цяйа), цюю (цюйу), її (йійі) і т. ин.

(*iii*) По літерах п, б, в, м, ф, р, напр.: пять (пйать), пю (пйу), пє (пйе), бє (бйе), бю (бйу), обїхати (обйіхати), вязати (вйазати), мякий (мйакий), фякер (фйакер), зоря (зорйа).

(*iv*) На початку кореня по приростку, напр.: зявитись (зйавитись), підїхати (підйіхати), підюжувати (підйужувати) і т. ин.

Правило 2. Коли літери ю, я значать мякість попереднього звука, то їх пишеться по літерах: т, д, с, з, ц, л, н, напр.: тяжко, дядько, дюдя, сягати, зять, цяцька, лякати, неня.

Застереження I. В книжках, що видано переважно в Галичині, по цих літерах коли чується дуже мяке і також пишеться ї, напр.: ціна, сніг, тїтка, ліс, дівка, зїнька.

II. По н в прикметниках ніякого роду пишуть є, коли в іменовім відмінку муж. р. вони кінчаться на -ій, напр.: синє (синій), народнє (народній). В виданнях переважно галицьких пишуть також є по л в чужих словах-речівниках, напр.: холєра, і в речівниках дієслівних, напр.: виданє, виданєм.

Правило 3. В чужих словах по л треба писати я, ю, напр.: ляда (Laden), лямпа (Lampe), лямпарт (Leopard), плян (plan), пляц (Platz), баляси (balaustra), ляк (Lack), люшня (Lüsstock), люнт (Lunte), плюндрувати (plündern), клюб (club).

Ь.

Правило 4. Мякість (піднебінність) шелестових звуків на кінці слів (у визвуку), в середині слів перед твердою шелестівкою і перед о відзначується літерою ь: вогонь, біль, батько, вельми, мальований.

УВАГА. В словах чужомовних чуже l віддається нашим ль, напр.: льоник (Lünn), льос (Los), льох (Loch), і т. ин.; в визвуку: баль (bal), рашпель (Raspel), дишель (Deischel) і т. ин.

Правило 5. Літеру ь опріч того треба писати в таких формах:

(*i*) В наростках: еньк-,-оньк-,-іньк-,-ськ-(-цьк-,-дзьк-),-ець: батенько, річенька, тоненький, соколонько, головонька, малесенький, однісенький і однісінький; грабарський, громадзький, людзький, грецький, світський.

(*ii*) Перед наростком -кий, а, е: близький, низький, слизький.

(*iii*) По літері л перед наростками: ник,-чик,-щина,-ший,-(е)ць, це: невільник, пальчик, бувальщина, більший, пальця (палець), пальцеві і т. д., сідельце, видельце, весельце, перед наростком -к-а в датнім і місцевім вв. одн. (-ці):

галка—гальці, гілка—гільці; і в прислівниках: кільки, тільки, стільки.

(*iv*) В дієсловах в 3-ій особі одн. і множ., напр.: дасть, держить, беруть, сидять.

Правило 6. Коли збігається двох мяких шелестівок, то по першій ь не пишеться, напр.: шість (шісьть), дасть (а не дасьть), після (пісьля), слід (сьлід), стіна (сьтіна), сніг (сьніг), бажання (бажаньня), світ (сьвіт), цвіт (цьвіт), звізда (зьвізда), поспіти (посьпіти) і т. ин.

Е.

Правило 7. В ненаголошених складах е часто чути майже як и. Щоб не помилитись писавши, треба добрати такої форми, щоб наголос припадав на певний склад, і тоді буде ясно, чи е чи и писати; так, напр., треба писати мені, а не мині або міні бо до мéне, тебѐ, а не тибе, бо до тéбе, *селó*, а не *сило*, бо сéла.

О.

Правило 8. Ненаголошене о вимовляється часто як у. В таких випадках треба писати о, як показує походження слова, але стало вже звичаєм писати у в словах парубок (від робити), яблуко (яблъко), і теж в інфінітиві дієслів на -увати: кувати, дарувати, псувати, але виковувати, понадаровувати і т. ин., і теж в причасниках від таких дієслів, коли наголос не припадає на о, напр.: помúлуваний, але кòваний, даровáний, псóваний.

Часом замість о чути а або у тоді, як в сусідньому складі теж є а або у напр.: нагавиці, ганчар, зузуля, нучувати і т. ин.; в такім разі треба писати слова згідно з їх походженням: ногавиці (ноги) гончар (горен), зозуля, ночувати і т. ин., але стало за звичай писати: гаразд, багатий, качан, кажан, халява, паламарь.

И.

Правило 9. В дієсловах недоконаних по губних і л перед р і л треба писати и, а не і або е, напр.: збирати, а не збірати обо зберати, хоч зберу (від доконаного зібрати), умирати, проклинати; так само і застилати (а не застілати, хоч застеляти, застелю) подібно до: роздирати, витирати і т. ин.

Правило 10. В приростку ви- не писати і, як це часом чується подекуди, а и, напр.: вибрати, а не вібрати, теж високий, а не вісокий.

Правило 11. Треба писати и, а не і в словах: дрижати, дриж, дрижаки, тривати, тривога, тривожити, кривавий, крихта, чорнобривий (але брівка), скриготати, сидіти, а не седіти або сідіти, але сісти; дитя́, а не дітя́, хоч діти; вита́ти, а не вітати; світати а не свитати; одначе зіма і зима, але тільки назимок, зазимки, одзимки, озимина, зимній; у глиб, глибокий і у-гліб, глібокий.

Теж писати и згідно з походженням в прислівниках: завжди, всюди, відси, відти.

На початку слів и пишеться тільки перед н і р: иноді, инколи, инший, инде, иржа.

Правило 12. В кінцівці прикметників з пнями на -к,-г,-х,-ж,-ч,-ш,-щ в іменовім і оруднім вв. одн. та у всіх відмінках множини, опріч іменового відм. писати и, а не і: гіркий, гірким, гірких, гіркими, а не гіркій, гіркім, гіркіх, гіркіми; вбогий, глухий, дужий, дівочий, хороший, кращий і т. ин.

Так само і в речівниках з пнями на к, г, х, в род. в. одн. (ж. р.) і в імен. і причин в. мн. муж. і жін. роду писати не і, а и: руки́, ру́ки; ноги́, но́ги; му́хи, козаки.

Правило 13. В словах, що мають в однині наросток -ин, в іменов. в. множ., коли той наросток зникає,

писати и: селянин—селяни, міщанин—міщани, теж люди.

Правило 14. В словах чужомовних по літерах т, д, с, з, ж, ш, р писати тільки и, а не і, напр.: система, конституція, політика, бюрократичний, директор, диктатор, диктувати, жиро, шифрований, машина, фабрика, історичний і т. ин.

I.

Правило 15. В іменовім в. множ. в прикметниках писати тільки -і (або -ії), а не и, добрі (добрії), гарні, білі, прості, глухі, вбогі, гіркі, дужі, дівочі, кращі.

Так само писати і в іменовім і родовім вв. мн. в речівниках м. р. з пнями на ж, ч, ш, щ: ножі, ножів, мечі, мечів, товариші, товаришів, кущі, кущів, а в речівниках ж. р. 3-го схиляння з пнями на ж, ч, ш, щ в родовім, датнім і місцевім одн. і в іменовім множ.: рожі, миші, пущі; теж очі (вічі), плечі, криві (крів). В речівниках ж. р. 4-го схиляння в родовім, датнім і місцевім однини і в іменовім множ. писати и: подорожи, річи, пригорщи.

Правило 16. В словах з приростком ні- писати завжди і, а не и: ніхто, ніщо (теж в формах ні до кого, ні з ким, ні з чим або з нічим) ніяк, ніде, ніколи, нікуди, нізвідки, нічогий, нізчимний і т. ин.

Теж писати і в словах: братік, матінка, утінка, в злучниках і, ні, ані і теж в формах, де і з о або е: ніч—ночи, ніс—носа, піч—печи, річ—речи, і в родов. відм. мн.: панів, волів і т ин.; в числівниках: двічі, тричі.

Правило 17. В чужомовних словах писати і по літерах п, б, в, м, ф, к, г, ґ, х, л, н, напр.: пігулка, капітан, піка, біблія, білет, бібула, біржа, бісурман, барвінок, мізерія, міна, фіга,

фігура; ґіпс, архів, літера, публіка, політика, ліберія, лібра, лілія, лінія, літра, салітра, ліхтар, хроніка, універсал, міністерство.

По літері ц можна писати і і и; цінобра, цімбра, цінь, цілюрик, цизорик, цимбали, циприс, цитрина, цифра, цигарка.

Правопис при збігу шелестівок.

Правило 18. Часом при творенні слів шелестівка кореня і шелестівка наростку збігаються і переходять в инші шелестівки, що їх і треба писати. Збіги бувають таких шелестівок:

с+ш—щ: кращий (з крас-ший), вищий (вис-ший).

з+ш, ж+ш—жч: нижчий (низ-ший), дужчий (дуж-ший).

т+ш, д+ш—тч, дч: коротчий (корот-ший), молодчий (молодший),

чь+с, чь+сь, ть+сь—ц, ць: ткацтво (з ткачьство), багацтво (з багачьство) козацький (козачьський), свіцький (з світьський), діцький (з дітьський)

д+с, дь+сь—дз, дзь: сусідзтво (з сусідство), сусідзький (з сусідьський)

жь+сь—зь: париський (з парижьський), запорозький (з запорожьський), празький (з пражьський),

Правило 19. При збігу кількох шелестівок часто постають групи дуже трудні до вимови, через те в таких групах оден шелестовий звук зовсім зника. Шелестівки відповідної зниклому звукові також писати не треба,

Так зникає в групах: ввт, рвш, рвц, ввй, звй, свй: півтора (з піввтора), перший (з первший), черцю (з червцю), обязати (з обвязати), обітрити (з обвітрити), зязати (з звязати), сйатий (з святий).

г в групах гд, мгл, вгш: тоді (з тогді), мла (з мгла), довший (з довгший).

д в групах жди, здн, рдн, рдц: кожний (з кождний), тижня (з тиждня), пізно (з піздно), милосерний

(з милосердний), с е р ц е (з сердце, бо сердешний), б о р о з н а (з бороздна, бо бороздити).

к в групі скн: с т и с н у т и (з стискнути, бо стискати), б л и с н у т и (з блискнути, бо блискати).

л в групі сльн: у м и с н и й (з умисльний, бо умисел), і теж Р а д о м и с ь к и й (з Радомисльський).

н в групах знл, знк, рнц: б о я л и в и й, б о я з к и й з боязнливий, боязнкий, бо боязнь, ч е р ц я (з чернця, але й ченця), г о р ц я (з горнця, бо горнець), г а р ц я (від гарнець).

р в групах брн, рнч, рнц: с р і б н и й (з срібрний, бо срібро звідки срібло) г о н ч а р (з горнчар, бо горно), ч е н ц я (з черниця).

Т в групах стб, стл, стн, стьнь, ртн, стн, сїтьсь: х р е з ь б и н и (з хрестьбини, зьб з сьб,) щ а с л и в и й, (щастя), п е с л и в и й (пестити), п і с н и й (піст), в і с н и к, з в і с н и й (вість) с в и с н у т и (свистіти), ч е с н и й (честь), п е р с н я (перстень), в е р н у т и (вертати), м і с ц е (місто), ш і с ь н а й ц я т ь (шість), м і с ь к и й (з містський-місьський-міський).

П р а в и л о 20. В словах з а м і с т ь і ш і с т ь, коли вони стоять перед словом, що починається з шелестівки, або в зложеному слові перед шелестівкою, кінцеве -ть зникає: з а́ м і с ь т е б е, ш і с ь д е н ь, ш і с ь д е с я́ т ь; ть так само зникає і в зложених п я д е с я́ т ь, д е в я д е с я́ т ь, і в слові д а с ь - б і́.

П р а в и л о 21. Уподібнення голосного безголосному і навпаки звичайно на письмі не відзначається, і ми пишемо в цім разі згідно з походженням слова, напр.: в е л и *к*- д е н ь, н і *г* т і, м и *г* т і т и, л е *г* к и й, а не в е л и ґ- д е н ь, н і *х* т і, м и *х* т і т и, л е *х* к и й і т. ин., але згідно зі звичаєм: *т* х і р, *т* х н у́ т и.

Ж, з (зь), ш перед к, ч, ц в речівниках з наростками -ка, -(е)ць, -чик і в прикметниках з наростками -чий і -кий (з -ський) звичайно удержуються на письмі, і ми пишемо: н і *ж* к а, р і *з* к а, н і *ж* ц і, р і *з* ц і, з а п о р о *ж* ц і, к а *ш* ц і, п о к а *ж* ч и к; в у *ж* ч и й, н и *ж* ч и й, п а-

ризький, петербурзький, а не **нішка, ріска, нізьці** або **нісьці, рісьці, запорозьці** або **запоросьці, покащик, касьці, вущий, нищий,ариський, петербурський** і т. ин.

Ч перед ц на письмі не міниться в ц: **в річці**, а не **в ріцці** (ріцьці).

Д і т перед ч заховується в словах з наростками -ець, -чий, -чин: **молодець—молодче, отець—отче, отчий, тітчин, молодчий, коротчий**, а не **молочче, очче, оччий, тіччин, молоччий, короччий** і т. ин.

В речівниках і прикметниках утворених з пнів на -д за поміччу наростків -ський, -ськість, -ство це д на письмі заховується: **людзький, людзькість, громадзький, сусідзький, слідзтво**, а не **люцький, громацький** і т. д.

В дієсловах зворотних в 2-й особі одн. кінцівка ш на письмі заховується, і ми пишемо **бачишся, граєшся**, а не **бачисся, граєсся** або **бачися, граєся**, так само і в 3-й особі заховується ть: **грається, здається, держиться**, а не **граєцця, здаєцця, держицця**.

УВАГА. В книжках надрукованих переважно в Галичині займенник ся пишеться окремо від дієслова і тоді в 3-й особі одн. в дієсловах I, II, V і VI кляси -ть не пишеться: **несе ся, грає ся**, але **носить ся**, теж **грати ся**, але **гратись, здаєсь**.

Приростки -роз і без- заховують на письмі кінцеве з перед безголосними: **розправа, розказувати, розтектись, безкарний, безщасний**, але **роскіш, роскішний**.

Приросток з заховується перед голосним і перед с, а перед безголосними міниться на с: **збити, звити, здумати, зробити, зломити, змусити, знівечити, зсипати, списати, стиснути, скинути, сховати, сшити** і т. ин.

Вправи.

1. Що зветься мовою, а що письмом?

2. Що зветься звуком, а що літерою?

3. Що зветься граматикою, а що історією мови?

4. З чого складаються органи мовні?

5. Що зветься фонацією, а що артикуляцією?

6. Як поділяються звуки? Яка ріжниця між голосовими та шелестовими звуками? Які голосові звуки в словах: *батько, їжак, любисток, дякує, моє?* По способу артикуляції як ми ділемо шелестові звуки? Як ми ділемо шелестові звуки з огляду на фонацію? Покажіт, які звуки одної артикуляції, а ріжної фонації в словах: *побити, доточити, заснути, шажок, горох, ґанок.* Покажіт, які звуки в словах *мабуть, денце* ми артикулюємо однаково, але за поміччу ріжних голосників (ротового чи носового).

Виберіт звуки задньоязикові (велярні) і передньоязикові (губні) в словах: *хата, казати, киця, ґатунок, город, дзвонити, лякати,* і виберіт середньоязикові (піднебінні) і губні в словах: *машина, чопок, божий*; середньо-і передньоязикові в словах: *джерело, шати, чаклун.* Покажіт замикані і протиснені звуки в словах: *кора, садок, каша, робота, хижак, весна, бавити.*

7. Що зветься складом, і які бувають склади? Розложіт на склади слова: *хутір, голос, варивода.*

8. Що зветься наголосом, і які бувають наголоси? Показати, де стоїть наголос в словах: *ходити, виходити, возити, вивозити, носити, заносити, нитка, нитки, козак, козаки, листопад, книгоноша.*

9. Що зветься уподібненням, і які бувають уподібнення? Яке уподібнення звуків, коли ми говоримо, в словах: *молоччий, вищий, доцці, касьці,* і як треба писати ці слова.

10. Що ми звемо літерою, і як звуться всі літери разом?

11. Яким засадам повинна відповідати добра абетка, і які хиби нашої абетки проти тих засад?

12. Скільки в українській мові звуків і скільки на них літер? Для чого ми вживаємо літери ь? Яке мають значіння

літери є, ї, ю, я? Скільки і які звуки заступає літера щ? Які звуки віддаємо двома і трома літерами?

13. Що зветься словом, і чи всякий звук є слово? Назвати кілька слів рівнозвучних і близькозвучних, рівнозначних і близькозначних.

14. Які слова звуться змінними і які незмінними?

15. На які части можна розложити слово? Що то є пень, а що кінцівка? На які части можна розложити пень? Чи завжди пень можна розложити? Як звуться слова, в яких пня не можна розложити? Як звуться слова, в яких пень можна розложити на сустави? Які слова звуться простими і які зложеними?

16. Розложіт на сустави слова: *борець, давець, мрець, жнець; заклинач, прохач, копач, домови , домовик, книжний, книжник, молодик, гречаник, гречаник, бородач, рогач, носач, худоба, хороба; прядиво, вариво, меливо, печиво; сліпота, дрібнота, тіснота; стареча, малеча; радощі заздрощі, старощі, лінощі, хитрощі; брехня, гульня, сварня; друкар, друкарня, друкувати, купувати, купівля, купець, купецький; людина, зернина перина, горошина; брехун, белькотун, лепетун, сміхун; шило, мило, рило, кадило, кропило; косарь, кобзарь, чоботарь; гіркий, мякий, солодкий білявий, чорнявий, синявий.* Показати, який відтінок надають наростки в цих словах загальному значінню кореня.

17. Утворити речівники від прикметників: *добрий, білий, сліпий, тісний* за помiччу наростка—ота Утворити речівники жіночого роду від: *порадник, чарівник, молодик.*

18. Показати, яку силу мають приростки в словах: *безкостий, безокий, безхлібя; вливати, виливати, доливати, заливати, наливати, підливати, позливати; вносити, виносити, доносити, заносити, наносити, підносити, розносити; вкидати, викидати, докидати, закидати, накидати; підливати, розливати; вийти з хати, вийти на гору; вибрати, вигинути, виздихати, викоренити; поболювати, посидіти, половити, помазати, побілити.*

19. Показати, яка ріжниця між речівниками та прикметниками по формі.

20. Чого ми залічуємо до дієслів причасники, хоч вони мають форму прикметників і прислівників?

21. Утворити форми вищої і найвищої міри якости від прикметників: *веселий, добрий, простий, голодний, грубий, здоровий, гладкий, тонкий, легкий, гладкий, широкий, багатий.*

22. Які причасники можна утворити від дієслів: *лягти, встати, впасти?* від *лягати, вставати, падати?* від *носити, водити, просити?* від *принести, довести, запросити?*

23. Утворити форми доконані від дієслів: *приносити, заводити, придавати, забирати; приходити, засідати, залягати.*

Зміст.

Помилки.

Стор.	ряд.		Надруковано:	Треба:
3	3	з гори	що говорить	хто говорить
20	8	„	два рівнорядні речення	дві рівнорядні реченні
„	10	„	З рівнорядними	Рівнорядними
21	1	„	схиляння	I схиляння
39	13	з долу	В часівниках	В дієсловах
„	7	„	особа—1.	2 особа -и, -й
40	10	з гори	(назвучне)	(визвучне)
44	10	з долу	на *л, н*:	на *л, ф*:
45	2	з гори	тов-чу	товч-у
48	12	„	*дінятн*	*дійняти*
52	16	з долу	правля ь	правлять
53	9	з гори	І нас	У нас
64	5	„	взагаі	взагалі
70	8	з долу	партії	партії,
74	11	„	там	тям
78	7	з гори	*Воно дуже важко*	*Воно дуже важко,*
„	16	„	Та воно правда	Та воно це правда
99	10	з долу	На козаков	На козакові

Видавниче Товариство
„КРИНИЦЯ"
Київ, Нестерівська 27.

10 гривень

Грудень 1918